ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үүнүп эгелээн

№ 57 (17194)

2006 чылдың МАЙ 30, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.30
Садар өртээ – 4 рубль.

Политика болгаш амыдырал

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Майның 26-да С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнге Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттары — Культура талазы-биле комитединиң даргазы Иосиф Кобзон, ооң оралакчызы Чылгычы Ондар, комитеттиң кежигүнү Александр Фоменко, Күрүне Думазының Культура талазы-биле комитединиң аппарадының удуртукчузунуң оралакчызы Елена Сизова, Күрүне Думазының ажылчорудулгазының организациязын хандырар талазы-биле эргелелдиң консультантызы Тамара Волкова олар республиканың культура ажылдакчылары-биле ужурашкан. Москвадан хүндүлүг аалчыларны ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт, ТР-ниң культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының сайыды Зоя Самдан олар уткуп алган.

Чыылган чон-биле ужуражыр бетинде И.Д. Кобзон фойеде делгээн ус-шевер мастерлерниң холбиле кылган кылыгларының делгелгезин сонуургап көрген. Чинчиден кылган кааслалгалар, аттың дериг-херекселдери, чонар-даштан кылыглар, даараан национал идик-хеп аймаа, национал хөгжүм херекселдери дээш, чүнү ында чок дээр. Тыванын уран-шеверлериниң ажылдарын аалчы магадап, аңаа бедик үнелелди берген.

Зал долу чыылган чон-биле Иосиф Давыдович мынчаар чугаалажып эгеледи: —Тыванын ыдыктыг черинге силер бүгүде-биле ужуражыр аас-кежиктиг болганывыска өөрүп тур бис. Эки кижилер-биле ужуражып, аралажып чугаалажыры өөрүнчүг болбас аргажок. Москвага кабинетке олуруп алгаш, чагаалажыры аңгы херек, а хол тутчуп мендилежип, карактарынче көржүп алгаш чугаалажыры көңгүс өске херек-тир. Мындыг ужуражылгалар кижиге дыка хөйнү бээр, сөс чокка хөйнү кижи көрүп, билип алыр боор-дур. Хүндүлээчел тыва чонга, ооң удуртукчуларынга өөрүп четтирдивис.

Силер-биле ужуражыр мурнунда фойеде делгелгени далаш-биле-даа бол, көрдүвүс. Кайгамчык-тыр. Чоннуң национал ус-тывыжын хөгжүдери чугула айтырыгларның бирээзи. Улусчу ус-тывыш – чоннуң байлаа-дыр. Ону чидирер эргевис чок. Ону салгалдан салгалче дамчыдар ужурлуг бис. Чинчиден кааслалга кылыглары кылып турар херээжен мастерден (Ханды Байыровна Сайын-оол) кым ону өөредип каанын айтырдым, авазы өөреткен-дир, ам боду ургуларын өөредип турар. Ол өг-бүленин ус-тывыжы болуп турары ол-дур. Ол чаңчылды чидирбейн, салгалдан салгалче дамчыдып чорууру – аас-кежиктир.

Харалаан, 1990-91 чылдардан бээр билдингир чылдагааннарның уржуундан улусчу ус-тывыштың деңнели кудулаан. Ол теманы В.В. Путин-биле ужурашкаш чугаалаштывыс. Ооң түннелинде Москвага бир дугаар улусчу ус-шеверлерниң делгелгези болуп эртти. Улусчу ус-тывыштың салымчолун шиитпирлеп болур удуртукчулар ону сонуургап кээп көрбези кончуг хомуданчыг-дыр. Чоннуң байлаа болур уран-шевер ус-тывышты сайзырадыр дизе хөй-хөй делгелгелерни кылып, бүгүдеге көргүзүп, сайгарып, пропагандалаар ужурлуг. Ынчангаш Москвага уран-шевер ус-тывыштың төвүнүң тудуун тудар сорулганы салып тур бис. Ындыг төп туттуна берип, ажыглалга кире бээр болза, ол бүгүнүң садып-сайгарылгазы база аңаа чоруттунар-ла болгай.

Силерниң чаңгыс чер-чурттууңар Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның эгелээшкини-биле Тывада чедип келгенивиске өөрүп тур бис. Ооң ачызында бо бүгү чараш үүлдерни көөр, эки чон-биле ужуражыр аргалыг болганывыс ол. Силер бүгүдениң амыдырал-чурттарга, ажыл-ижиңер-биле таныжып көргеш, болур-чогуур дуза, деткимчени көргүзер апаар бис. Ынчангаш баштай-ла меңээ сөс берген ажыы чок боор, баштай силерни дыңнап алыйн, ооң соонда мен чугаалаай мен аан.

Хүндүлүг аалчының саналын үүлдүгзүнүп, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт сөстү ТР-ниң культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самданга берди.

—Хүндүлүг Иосиф Давыдович, үе-шак эрттирип, узун доклад номчуп турбазы-биле силерге бо документилерни хүлээдип бээрин чөпшээреп көрүңер.

(Уланчызы 6-гы арында).

Чизе

СУРТААЛ АЖЫЛЫНДАН ХАМААРЫЛГАЛЫГ

Июль айда болур Бүгүроссияның көдээ ажыл-агый чизези (БРКАЧ) хөй-ле улуска айтырыглар тургузуп кээр чадавас.

Ындыг болур ужурлуг-даа, чүге дээрге Россияга көдээ ажыл-агыйның ындыг санаашкыны сөөлгү катап 1920 чылда, а бистиң республикага 1931 чылда болган.

Чизе чорударынга харыысалгалыг организация – Тывастат ам болур чизеге хамаарыштыр кандыг-даа айтырыгны салып болур **1-24-30** дугаарлыг телефонну чурттакчы чонга ажыткан. Долгаан кижиниң адын кым-даа айтырбас.

* * *

Чизениң кол сорулгазы чүгле ону «чедиишкинниг» чорудары эвес, а көдээ ажылагый бүдүрүлгезиниң амгы боттуг байдалын билип алырының чугулазында боп турар.

А боттуг байдалды чүгле шын сан-чурагайларны алганда кылып болур, ону чедип алырда чизелээшкин кылып турар улуска чоннуң долу бүзүрели бар турда болдунар. Ынчалза-даа ниитилел оларның сонуургалдарын камгалап турар күрүнеге болгаш эргедужаал тутканнарга долузу-биле бүзүрээр ындыг байдал чедип алдынмаанындан берге айтырыглар тургустунуп турар.

Оон аңгыда чер-черлерде чурттакчы чон ортузунда медээтайылбыр ажылының маажым чоруп турары база кичээндирип турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чизелээшкинниң чедиишкинниг чорудулгазы кожуун-суму чагыргаларының суртаал-пропаганда ажылындан кончуг хамаарылгалыг.

* * *

Тывастат болгаш БРКАЧ-2006-ның талазы-биле штаттан дашкаар албан чери бо хүннерде 2006 чылдың июль 1-25 хүннеринде чизе болур кожуннарже чизе документилерин чорудар айтырыгларны шиитпирлеп турар.

Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Тере-Хөл, Кызыл, Чеди-Хөл, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Тожу кожуннарынче болгаш Ак-Довурак хоорайже документилер чедиртинген.

А 2006 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир чизе эртер кожуннарже документилерни дараазында чорудар.

* * *

Тывастаттың специалистерин болгаш БРКАЧ-2006 талазы-биле штаттан дашкаар албан чериниң ажылдакчыларын тускай программа езугаар өөредири уламчылавышаан.

Июнь 7-де инструкторлар тестилиг хыналданы эртер, а июнь 19-та – чизелээшкинниң тускай документилерин боттары долдурар чизелекчилер, райстаттарның кол специалистери болгаш көдээ ажыл-агый организацияларының төлээлери эртер.

Интернеттен алган.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ПАМИРНИҢ ШЫПШЫЫНЧЕ

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели бо хүннерде коллегия хуралынга шиитпир хүлээп алган. Ол езугаар Памирде далай деңнелинден 7134 метр бедик «Ленин» шыпшыынче эң баштайгы тыва экспедицияны чорудары көрдүнген.

Сөөлгү чылдарда тыва альпинистер Красноярск хоорайның альпинистери-биле кады дагларже үнүүшкүннерни кылып эгелей берген болгаш, олар чаа төлевилелди кады ажылдап кылганнар. Төлевилелдиң боттаныышкыны бо.

Памир шыпшыынче эң баштайгы тыва экспедицияның үнүүшкүнү июль айның төнчүзүнден август ай төнчүзүнге дээр үргүлчүлээр. Экспедицияның акшаландырыышкыны деткикчилер дузазы-биле чоруттунар. Амгы хүннерде эң баштайгы тыва экспедицияның командазынга кирер кежигүннерни тодарадып турар.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели.

2006 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга май 31-ге чедир уламчылаар

Чагыдып алырынче далажыңар!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага төрээн дылывыска үнген баштайгы солун. Хөй чылдарның дургузунда Тыванын бурунгаар хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринге ооң киирген үлүү улуг. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүң хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдезиниң үезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солунну 2006 чылдың ийиги чартыында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларынга сүмелеп тур бис.

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — **339 рубль.**
Пенсионерлерге (чиигелделиг) — **299 рубль 48 көп.**
Организацияларга — **379 рубль 02 көп.**

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — **169 рубль 50 көп.**
Пенсионерлерге — **149 рубль 73 көп.**
Организацияларга — **189 рубль 51 көп.**

Национал төлевилел

ДУЗА ЧЕДИРЕР, ДЕТКИИР

Май 23-те ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың удуртулгазы-биле «Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг болгаш чаагайжыттынган чурттаар оран-сава» деп Мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандырарынга тураскааткан селектор хурал болуп эрткен. Хуралга яамыларның, агентилелдерниң удуртукчулары, кожууннар болгаш хоорай чагыргаларының даргалары, муниципалдыг тургузугларның баштыннары киришкеннер.

Хуралга республиканың тудуг, чурттал болгаш коммунал ажыл-агый сайыды А.Б. Свинцовтуң демдеглээни-биле алырга, национал төлевилелди амыдыралга боттандырып чорудуп турары ындыг-ла эки эвес. Ону апрель айда эрткен ТР-ниң Чазааның зона хуралынга демдеглээн. 2006 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрдүнген планынга дүүштүр акша-хөреңгиниң бүгү дөстериниң акшаландырыышкыны-биле 34 муң дөрбелчин метр хемчээлге чурттаар оран-саваны ажыглалга киирери көрдүнген, ооң иштинде бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле болгаш хуу кижилерниң, чаңчыл езугаар боттары чурттаар оран-саваны тудуп турар кижилерниң акша-хөреңгизи-биле 13800 дөрбелчин метр чурттал шөлүн ажыглалга киирер. Арткан 20200 дөрбелчин метр чурттал шөлүн каттышкан күш-биле болгаш тус черниң чагыргаларының акша-хөреңгизи-биле база республиканың чурттакчыларының банк курлавырларының деткимчези, ипотека чээлизи болгаш «Көдээ суурларның социал хөгжүлдези», «Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандырары» тускай сорулгалыг федералдыг программаларның акша-хөреңгизи-биле тудар.

Бо чылын республиканың Тудуг яамызы муниципалдыг тургузугларның чурттал тудуун дүргедедиринче улуг кичээнгейни салып турар. А.Свинцовтуң демдеглээни-биле алырга, кожуун бүрүзүнге, чурттакчылыг суур бүрүзүнге чурттаар оран-саваны кады дем-биле кылыр ужурлуг, орта чурттакчы чоннуң сонуургалын болгаш саң-хөөнүң бар аргазын сагыыры. Бо хүннерде дыка хөй чурттакчылыг суурлар бюджеттен дашкаар акша-хөреңги-биле чурттаар оран-саваны тударынга белен. Тес-Хем кожууннуң, Самагалдай суурнуң, Барыын-Хемчик кожууннуң, Кызыл-Мажалык суурнуң, Ак-Довурак хоорайның чагырга даргалары Чурттал чээлизиниң ипотека талазы-биле агентилели-биле болгаш Чурттал тудуун деткиир болгаш хөгжүдер төп-биле кады боттарының муниципалдыг тургузугларынга 30-ден эвээш эвес бажыңнарны тудуп киреринге беленин планнап турар. Тудуг тудар шөлдерни тодараткан, акшаландырыышкынның чурумун ажылдап кылган, баш бурунгаар тудуг организациялары-биле дугуржулганы кылган. Ынчангаш чурттакчылыг суурларга бир дугаарында федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизи-биле дузалаар.

Ындыг акша-хөреңги бар Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының шугуму-биле 2006 чылда 58 млн. рубль келир, ону чурттал тудуунче чорудар. Бүгү республикага делгем хемчээлдиг чурттал тудуунуң акшаландырыышкынын үгле федералдыг бюджеттен хандырар эвес, орта республика бюджеди, муниципалдыг тургузугларның бюджеди, чурттакчы чоннуң, Чурттал тудуунуң ипотека талазы-биле агентилелиниң болгаш ТР-ниң Чурттал тудуун деткиир төптүң акша-хөреңгизи албан киржир.

Мында шиитпирлеттинмейн турар айтырыг, муниципалдыг тургузугларның удуртукчуларының шүшпең чоруунда болгаш чурттаар оран-сава тудуунуң акша-хөреңгизин манааш олурупканында болуп турар. Ол селектор хуралга муниципалдыг кожууннар чагыргаларының даргаларының чугаазындан билдинип турар.

Хуралдың түннелин үндүрүп тура, Чазак Баштыңы хамаатыларның бодунуң хөреңгизи-биле чурттаар оран-сава тудуун кандыг-даа соңгаарладыышкын чокка организастаарын кожууннар чагыргаларының даргаларынга дааскан, 2006 чылда чурттакчылыг суур бүрүзүнге 4-тен эвээш эвес бажыңны тударын айыткан. Бир дугаарында, боттарында акшалыг көдээ чурттакчыларның хууда чурттаар оран-сава тудуп алырынга дуза чедиреринче ажылды угландырарын онзалап демдеглээн. Чазак Даргазы Ш.Ооржак республиканың Чурттал тудуунуң ипотека талазы-биле чээлизиниң агентилелиниң адынга улуг шүгүмчүлелди кылгаш демдеглээни болза, ведомствонуң ажыл-чорудулгазы суларгай болганындан республикага чурттал тудуун калбартырынга ол улуг күш болбайн турар дээн.

Селектор хуралды доозуп тура, Чазак Баштыңы яамыларның, ведомстволарның удуртукчуларынга болгаш хуралдың киржикчилеринге 2006-2007 чылдарда боттарының ажылдакчыларынга чурттаар оран-сава тудуунга боттары хууда киржирин дааскан.

Сергей ХЕРТЕК.

Реформа – боттаныышкында

Бүрүн эргелиг төлээниң майда тезистери — тыва эрге-чагырганың июньда сорулгалары

Сибирь Федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашниннинг Тыва Республикага чорааш берген саналдарын амыдыралга боттандырар, шүгүмчүлелдерин чайладыр талазы-биле хемчеглерниң планын Тыва Республиканың Чазаа ажылдап кылгаш, бадылаан. Ону күүседириниң хуусаазы үгле чаңгыс ай — июнь.

Рейтинг — кол чүүл ол

Тус черниң бот-башкарылга эрге-чагыргазынга чаартылгаларны амыдыралга күүседириниң кол угланыышкыны—муниципалдыг тургузуг бүрүзүнүң социал-экономиктиг байдалын ажыт-чажыт чокка бот-шүгүмчүлекчи езу-биле тодарадыры чугула деп, Бүрүн эргелиг төлээ демдеглээн. Чурттакчылыг черлериниң хөгжүүрүнүң мурнунда кылдынган планнарын езу барымдаалаан, күүсеттинмес хоомай планнар деп, А.Квашнин айыткаш, Таңдының Дүрген суурнуң планын чижекке чугаалап, шүгүмчүлээн. Чурттакчылыг черлерни кайы хамаанчок эвес, чаа, чараш хевирлиг, көрүштүг кылдыр тударын генерал негээн. Ол дээрге эде туттунуп чаарттынган суур бүрүзүнүң агаар-бойдус, турар черииниң географтыг, геологтуг онзагай байдалдарын өөренип көрүп тургаш, эде тудуп чаартырын ол саналдаан.

Бүрүн эргелиг төлээ чаа ажыдыышкын кылбаан. Чазактың планнарында ындыг хемчеглер көрдүнген-даа болза, бюджеттер аразының чаа харылзааларының ээлчеглиг тудугларның чарыгдалдарынче бичии-даа болза, ону угландырган турган. Амгы үеде үүнү канчаары тодарап, муниципалдыг тургузугларның чаа соңгуткан удуртукчулары район-биле чурттакчылыг черниң (суурнуң) аразында ылгалы билдине бергенде эде тургузуушкун, чаа тудугларны чурттакчылыг чер, суур, хоорай бүрүзүнге тус-тузунда ол черниң онзагай байдалдарын барымдаалап планнаары чугула. Чазактың доктаалын езугаар республиканың яамылары, ведомстволары июнь айда чурттакчылыг чер бүрүзүнүң паспорттарын кылып доозар, ол паспорттарны езугаар бот-башкарылгаже кириптериниң оруктарын тодарадып көөр.

Бо дээрге үгле даргаларга эвес, анаа бөдүүн чурттакчы кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурттал-газынга эргежок чугула херек сорулга-дыр. Ынчалза-даа хөй-ниитиге, кижи бүрүзүнге билдингир, чедингир болур ужурлуг. Ында хемчег бүрүзүн статистиктиг көргүзүглер чыыры-биле кызыгаарлавайн, суур, хоорай, район, чурттакчылыг чер бүрүзүнге хөй-ниитиниң конкурстарындан аңгыда чагырга удуртукчуларының доктаамал конкурстары—рейтингилерин эрттирерин практикалап, аңаа оларның кылган ажылының көргүзүү кылдыр доктаадыры чугула болгу дег. Россияның чамдык регионнарында ындыг маргылдааларны чедиишкинниг чорудуп турар. Удуртукчуларның кылган болгаш кылбаан ажылдарын ындыг маргылдаа—рейтингилерниң үезинде чаңгыс чер-чурттуглары билип, дыннап, ажыл-агыйында четпестерни чайладырда үүнү кылырын сүмележир аргалыг болурун ол бадыткап турар.

Биче хевирниң стратегиязы

Бүрүн эргелиг төлээ А.Квашнин шериг кижи болгаш эң-не чаа, экономиктиг чарыгдалы эвээш тодаргай теорияларны, аргаларны ажыглаарын, харын-даа кагдынган бичии суурларны хөгжүдериниң хемчеглериниң планнарын боттандырарын саналдаан. Ынчангаш Тыва Республиканы хөгжүдүп сайзырадырының стратегиязы—бичии сууржугаш, округ бүрүзүнүң хөгжүлдезинден эгелээр деп ол санаан.

Муниципалдыг тургузугларының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң комплекстиг программазының күүселдезиниң дуржулгазын боттандырар чери кылдыр Өвүр кожуунун, ооң чурттакчылыг черлери-биле кады шилээн. Кожуун чагыргазы Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызы-биле кады июль эгезинге чедир ортумак болгаш узун хуусаалыг программаны кылыр ужурлуг.

Өзүлдениң «дөңгеликтери»

Бүрүн эргелиг төлээ Тыва Республикада реформаның канчаар боттанып турары-биле таныжылга үезинде чер-черлерде чаа соңгуткан удуртукчулар бодунда саңхөө байдалын эки билбес, даарта, бир чыл эрткенде, 5, 10, 20 чылдар соонда үүү болурул деп үвени билбес болганын эскерген. Бо чылдарда сан-чурагайлар кандыг болурун дүне-даа оттургаш, айтырарга частырыг чок удуртукчулар билген турар ужурлуг. Чурттакчылыг суур, организация бүрүзүнүң саң-хөөзүнүң байдалын, ооң күүселдезин, планнаашкынын, үндүрүг, саарылга орулгазын кожуунуң удуртукчузу доктаамал хайгааралга алган, байдалды эки билген турары чугула.

Кожуун бүрүзүнге «Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң» национал төлевилелин барымдаалап, совет эрге-чагырга үезинде турган белеткел конторалары-биле дөмей—белеткел-хандырылга кооперативтерин тургузуп, харын-даа оларның чамдыызынга саң-хөө дузазын дедир эгидип төлээр кылдыр эки дуржулганы ажыглаарын шенезе кандыгыл. Ол ышкаш А.Квашнин көдээ черлерге көдээ ажыл-агый продукциязын үндүр-киир садып-саарар, болбаазырадыр, кызыгаарлаттынган харыысалгалыг «Урянхай» ниитилели ышкаш бүдүрүлгелерни сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, деткиирин саналдаан. Ындыг бүдүрүлгелер көдээ ишчилер боттарының продукциязын сайгарып, кыдыындан келген садып алыкчыларга продукциязын чиик өртекке саарып, күрүне үндүрүүнге, муниципалдыг саң-хөөге немелде орулга киирер болу бээр.

Тудар-ла тудар база катап тудар

Тывада тудугларның өртекүнези улуг, оларның төлевилели эргижирээн, тудуп турар технология чыдып калган, маңаа үгле тус черниң эрге-чагырга органнары боттары буруулуг деп, А.Квашнин түннелди үндүрген. Чүге дээрге, бирээде, коттедж хевирлиг чурттал бажыңнарын тударынга чер чөпшээреп бээринде бюрократтыг шаптараазыннар тургустунган. Ол кадында «Таарымчалыг оран-сава» деп национал төлевилелде бо тудугну кылыры быжыглаттынган, ынчангаш аңаа-маңаа чөпшээрел чок коттеджтер тудуу дээш хоойлу мурнунга харыылаар апаар. Хуу чурттал тудуунуң төлевилелиниң документизин белеткээринге шаптыктаашкыннарны эвээжедир, ооң шөлүн 15 сотка чедир улгаттырар кылдыр эде көөр.

Ийиде, тудуг ажылында эң-не чугула үүл — чурттал тудугларының төлевилелдерин белеткээри, төлевилели белен объектилерни тудугну тудар организацияларга шилип алыры-биле хүлээдип бээр ажылды кылбайн турарын А.Квашнин шүгүмчүлээн. Чүге дээрге, муниципалдыг эрге-чагырга чурттал тудуунуң төлевилелин белеткээри—чурттакчыларның боттарының хууда херээ деп бадыткап турары шын эвес. Ынчангаш чурттакчы чон кым канчаар шыдаар, билир-дир ынчаарла хевир-дүрзүзү чок бажыңнарны тудуп ап турарындан тус черниң чамдык байларының үгээр хевирлиг кылдыр тудуп алган коттеджтериниң чанында эрткен үүс чылдың тудугларынга дөмей мал кажаалары дег бажыңнар тургулаар-дыр деп, Бүрүн эргелиг төлээ шүгүмчүлээн. Ооң чижээнге Каа-Хем суурда тудугларны, Кызыл хоорайда тыптып кээп турар «Шанхай» аттыг багай туттунган бажыңнарны киирген.

Үште, тудугларның архитектурлуг көрүжүнден аңгыда, эрге-чагырга органнары тудуг ажылдарының өртек-үнезиниң хайгааралын мырыңай уткан. Чагырга бүрүзү тудуг ажылының өртек-үнезин, шимчевес хөреңгиниң саарылгазын хайгааралга алыр, ону удуртурунуң аргалары бар.

Дөртте, республикада тудугга, ылаңгыя хуу тудугга хамаарылгалыг дыннадыглар, юридиктиг билиглер бөдүүн кижилерге четпейн турар. Бөдүүн чурттакчыга хуузунда бажың тудуп алырынга кандыг документилер белеткеп алыры, кандыг албан черинге баары билдинмес. Маңаа тайылбыр дилеп, дүжүметтер эжии бакылап, диленип чоруп турда, хөй үе эртер. Ынчангаш бо дугайында хоойлу езугаар тайылбыр ажылын калбартыры чугула-дыр.

Тудуг ажылында бо бүгү четпестерни кыска хуусаада эдериниң хемчеглерин алырын Чазак хүлээнген.

Реформаның салымын кадрлар шиитпирлээр

Мергежили бедик кадрларны хөйү-биле белеткээринче улуг кичээнгейни салыры чугула деп, А.В.Квашнин республикага мооң мурнунда-даа, бо чылдың май айда-даа чораанының түннелинде демдеглээн. Хөгжүлдениң бүгү угланыышкыннарының, муниципалдыг тургузугларның, чурттакчылыг черлериниң звеноларынга быжыг билиглиг, мергежилдиг кадрлар херек. Тыванын чону ажылдап шыдаар-даа, ажылдаар күзелдиг-даа-дыр деп, ооң чугаалаан сөстери кадрларга хамааржыр. Шиитпирлерге ат салыр эргелиг, ынчалза-даа билии, мергежили куду, чедир өөренмээн дарга дээрге, чедир кылдынмаан документиге ат салганы-биле дыка хөй кижилерниң амыдыралынга, ажылынга, чаартылгалар хемчегериниң күүселдезинге шаптараазынныг салдарны чедирип болур. Бүрүн эргелиг төлээниң кадрларны белеткеп, өөредир, билиин бедидер талазы-биле саналдарын, шүгүмчүлелдерин амыдыралга боттандырар талазы-биле Чазак хемчеглерни алыр.

Ыяап-ла күүседир ужурлуг

Кижиниң амыдырал-чурттал-газынга, ажылынга, орулгазынга, долгандыр турар байдалынга, кадыынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны ооң чурттап турар черинде кудуку эрге-чагырга органы шиитпирлээр ужурлуг деп, РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнин республикага май айда чоруп турда, ооң адынга чондан келген билдириишкиннерни сайгарып көргеш, мындыг түннелди үндүрген. Бүрүн эргелиг төлээ шагда-ла билдингир-даа болза, бо дугайында чораан черинге-ле чугаалап, тайылбырлааргa чонга-даа, удуртукчуга-даа билдингир болган, хүлээп алган. Муниципалдыг эрге-чагырга чонга хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны боттары ол-ла черинге шиитпирлээрин чедип алыры—реформаның база бир кол негелдези деп чүве билдингир. Күүсеттинмес-даа, болдунмас-даа болза, ону боттандырар дээш катап-катап хемчеглерни алырын оралдажыр апаар, бир эвес хоржок болза үстүнде эрге-чагыргадан дузаны дилээр. Аар, берге аргадыр, ынчамас болза, чаартылгаларның кошкак, күштүг талаларын билип алыры берге. Чаа соңгуткан удуртукчуларны тус черниң бот-башкарылгазын чаартыры-биле чурттакчы чоннуң ниити хуралдарын, муниципалдыг депутаттарның болгаш хуралдарның ажыл-чорудулгазын идепкейжидерин А.Квашнин саналдаан. Оларның ажылынче хөй-ниитини хаара тудуп, бюджет айтырыгларындан эгелээш, чаагайжыдылга, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарының, хууда чурттал бажыңнарының эш-хуу ниитилелин тургузарының, эрге-чагыргага хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып, хемчеглерни ажылдап, бадылап ап болур, ынчангаш үстүнде олуруп алган башкарып турарларга адааанда ажылдап, чурттап турарлар база чамдык айтырыгларны шиитпирлеп болурун бадыткап көргүзер үе келген-дир.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының ДУЖААЛЫ

Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар өөредилге албан черлеринге экспертиза кылырының Чурумунуң дугайында

2006 чылдың апрель 20 Кызыл хоорай № 243/д

«Өөредилге» деп Мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандырары-биле Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының «Россия Федерациязының субъектилериниң инновациялыг өөредилге программаларын нептередип турар ниити өөредилге албан черлерин болгаш муниципалдыг ниити өөредилге черлерин конкурстуг шилип алырының чурумун болгаш аңаа барымдаалаар үүлдерни бадылаарының дугайында» 2006 чылдың март 7-деги № 46 дужаалынга дүүштүр **дужаарым болза:**

1. Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар өөредилге албан черлеринге экспертиза кылырының чурумун бадылаар (капсырган).

2. Бо дужаалдың күүселдезин бодум контрольдаар мен.

Сайыт П.А. МОРОЗОВ.

2006 чылдың апрель 20-деги № 243/д дужаалга капсырылга

Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар өөредилге албан черлеринге экспертиза кылырының Чуруму

Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар өөредилге албан черлериниң конкурзунга киирген бөлүктээн документилерни конкурстуг шилип алырынга барымдаалаар үүлдер езугаар албан черлеринге экспертизаны чорудар ажылды тодарадып турар.

Эксперт үнелелиниң кол сорулгалары болза: албан черлериниң киирип келген документилериниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдер талазы-биле бадылаан даңзыга дүгжүп турарын хынап тодарадыр; барымдаалаар үүл бүрүзүн 10 балл-биле үнелээр, оларны езугаар өөредилге албан черлеринге федералдыг бюджеттен субсидияларны база республика бюджединден субвенцияларны үндүрүп бээри-биле күрүне деткимчезин көргүзер.

Эксперт үнелелиниң түннели болза: албан черииниң бөлүктээн документилериниң доктааткан даңзыга дүгжүп турарынга техниктиг экспертизаны барымдаалаан эксперт түннели база шилиишкинге барымдаалаар үүлдерге дүүштүр албан черииниң ажылының шынарын үнелээнииниң эксперт түннели болур, оларны эксперт бүрүзү боду долдургаш, ат салыр. Конкурс комиссиязының даргазы база ат салыр. Ук түннелдиң майык-хевирин бо Чурум доктаадыр.

Эксперт үнелелинге чүгле албан черииниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдерни езугаар берген документилери болгаш материалдары кирер.

Албан черииниң киирген материалдарынга эксперт үнелелиниң кол утказы болза албан черииниң хөгжүлдезииниң инновациялыг өөредилге программазын боттандырганының түннелдерин уткашынар талазы-биле анализтеп көөрү болур (өөредилге талазы-биле амгы үениң дээштиг технологиялары болгаш төлевилелдери).

Албан черлериниң чагыг-билдириишкиннерин болгаш бөлүктээн материалдарын Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Конкурс комиссиязынга (моон ыңай – Конкурс комиссиязы) доктааткан хуусааларда киирип кээр.

Доктааткан хуусаа эрткенде кирген документилерни Конкурс комиссиязы көрбес.

Албан черлериниң бөлүктээн документилериниң доктааткан даңзыга болгаш шилиишкинниң барымдаалаар үүлдеринге дүгжүп турарының экспертизазын Конкурс комиссиязы кылыр.

Конкурс комиссиязының шиитпирин езугаар бөлүктээн документилерин долу даңзы езугаар киирген болгаш олары доктааткан чурум езугаар хүлээп алдынган албан черлери бөлүктээн документилериниң утка-шынарын шилилгеге барымдаалаар үүлдерге дүүштүр эксперт үнелелинге киирер.

Бөлүктээн документилериниң утка-шынарын шилилгеге барымдаалаар үүлдер езугаар эксперт үнелелин кылырынга хөй-ниити каттыжыышкыннарының, организацияларның, хамааты институттарның (моон ыңай – хөй-ниити организациялары) эксперт бөлүктерин хаара тудар. Хөй-ниити организацияларының эксперт бөлүктери боттарының ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан Конкурс комиссиязының дугайында дүрүмнү удуртулга болдурар.

Хөй-ниити организацияларын Конкурс комиссиязы-биле кады Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразының комиссиязы тодарадыр (моон ыңай – Ведомстволар аразының комиссиязы).

Хөй-ниити эксперттериниң даңзызын тодарадырда барымдаалаар үүлдер болза:

- доктааткан чурум езугаар бүрүткеткен юридиктиг эргелиг деп эрге-байдалының бары;

- кады башкарар, бот-башкарылгалыг органнарның эрге-байдалын чогуур тус чер актызы-биле (организацияның Уставы-биле, девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылгазының дугайында дүрүм, доозукчулар чөвүлелиниң дугайында дүрүм, ниити билиг албан черииниң ада-ие комитединиң дугайында дүрүм-биле болгаш өске-даа) бадыткааны;

- албан черлериниң киирип келгени бөлүктээн материалдарны эксперт үнелелинге хаара тудуп болур специалистерниң болгаш) азы дуржулгалыг хамаатыларның бары.

Эксперт кылдыр кымны идип үндүрерин хөй-ниити организациязы боду тодарадыр:

- экспертти хөй-ниити организациязының удуртукчузунуң дужаалы-биле томуйлаар;

- экспертти хөй-ниити организациязының коллективи азы баштаар чери соңгуур болгаш чогуур түннел протоколун тургузар.

Албан черииниң киргени материалдарның утка-шынарын конкурс шилилгезинге барымдаалаар үүлдер езугаар хөй-ниити организацияларның эксперт үнелелин кылыр эксперттер кылдыр дараазында хамаатыларны хаара тудар:

- ооң өмүнээзинден эксперт болуп турар хөй-ниити организациязының ажылынга идепкейлиг киржип турарлар;

- өөредилгениң янзы-бүрү деңнелдеринде күрүне-хөй-ниити эргелеп-башкарылгазының органнарынга практика кырынга ажылдаан дуржулгалыглар;

- хөй-ниитиниң болгаш башкарылганың бүзүрээри (авторитеттиг) кижилер;

- эксперт үнелелин бадыткалдыг болгаш боттуг езу-биле кылып, сайгарылга кылып шыдаар кижилер.

Албан черииниң конкурс шилилгезинге эксперт болур эрге-байдалды бадыткап турар документини Конкурс комиссиязынче чорудар.

Эксперт үнелелин кылыры-биле хаара тудуп турар хөй-ниити организацияларны шуптузун адап тургаш ылавылаан даңзыны тургусканының дугайында Ведомстволар аразының болгаш Конкурс комиссияларының шиитпирин Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының дужаалы-биле чарлаар болгаш калбак хөй-ниитиге массалыг информация чепсектериниң бүгү хевирлерин дамчыштыр дыңнадыр, ону Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының сайтынга киирер.

Албан черлериниң конкурс шилиишкининиң түннелдери үндүртүнгенде, хомудалчаргыны Ведомстволар аразының комиссиязы хүлээп албас.

Бир эвес экспертиза түннели-биле дең баллдарлыг болган албан черлериниң саны Тыва Республикага кылдыр доктааткан чогуур квотадан хөй болуп турар болза, Конкурс комиссиязы ук албан черинге баргаш, немелде экспертизаны чорудар.

Конкурс комиссиязы Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының Тыва Республикага кылдыр доктааткан квотазын езугаар инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар ниити өөредилге албан черлериниң конкурзунуң тиилекчилериниң ээлээн черин барымдаалап даңзызын тургускаш, Ведомстволар аразының комиссиязынга чугаалажып көөрү-биле чорудар.

Ведомстволар аразының комиссиязының чүүлдүгзүнгени албан черлериниң даңзызын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар болгаш Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызынче чорудар, ол федералдыг бюджеттен акшаландырыышкынны доктааткан хуусаада боттандырар.

Албан черлеринге күрүнеден деткимчени муниципалдыг тургузугларга Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының муниципалдыг тургузугларның бот-башкарылга органнары-биле чарган дугуржулгазынга дүүштүр субвенция кылдыр бээр.

Конкурска тиилээннерге акша шаңналдарын федералдыг болгаш республика бюджеттериниң акша-төгерииниң күселиби-биле бээр.

Эң эки педагог ажылдакчыларның болгаш ниити өөредилге албан черлериниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдер езугаар экспертизазын кылыр эксперт бөлүктерин тургузар дугайында

22.05.2006 чыл Кызыл хоорай № 308/д

Мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразының комиссиязының хуралының 2006 чылдың май 17-деги № 12 протоколунга база Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Конкурс комиссиязының 2006 чылдың май 10-да № 1 шиитпиринге үндезилээш, инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар эң эки педагог ажылдакчыларның болгаш өөредилге албан черлериниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдер аайы-биле конкурсче кирген болгаш олар федералдыг болгаш республика бюджеттериниң акша-төгерииниң күселиби-биле күрүнеден шаңнапмактал алырын барымдаалап **дужаарым болза:**

1. Тыва Республиканың эң эки педагог ажылдакчыларының болгаш өөредилге албан черлериниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдер езугаар экспертизазын кылырынга боттарының төлээлекчилерин киириштирери-биле чагыг-билдириишкин киирген Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеткен хөй-ниити каттыжыышкыннарының, организацияларның даңзызын бадылаар (1 капсырылга).

2.Тыва Республиканың Чазааның чанында өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Конкурс комиссиязы республикада ниити өөредилге албан черлериниң шилиишкинге барымдаалаар үүлдер аайы-биле экспертизазын кылырынга киржири-биле чагыг-билдириишкин киирген Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеткен хөй-ниити каттыжыышкыннарының, организацияларының төлээлекчилериниң иштинден эксперт бөлүктериниң составын бадылаар (2 капсырылга).

3. Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң эң эки педагог ажылдакчыларынга, хоорайларның болгаш суурларның школаларының, класстарның болгаш бөлүктерниң удуртукчуларынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тыпсыры дээш киирген материалдарның экспертизазын кылырының чурумун бадылаар (3 капсырылга).

4. Тыва Республиканың ниити билиг албан черлериниң удуртукчуларынга Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының «Эң эки башкыларны акша-биле шаңнаары дээш конкурс эрттириниң Дүрүмүн бадылаар дугайында 2006 чылдың май 10-дагы № 102 дужаалын таныштырар.

5. Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Конкурс комиссиязынга бо дужаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладырын сүмелээр.

6. Бо дужаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы А.С. Ооржакка дагзыр.

Сайыт П.А. МОРОЗОВ.

Шилиишкинге барымдаалаар үүлдер езугаар конкурска кирер кылдыр эрткен өөредилге албан черлериниң даңзызын чарлаар дугайында

24.05.2006 ч. Кызыл хоорай № 309/д

Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязының 2006 чылдың май 10-дагы протокол шиитпиринге үндезилээш, **дужаарым болза:**

1. Инновациялыг өөредилге программаларын, өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар болгаш Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң база Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың акша шаңналдарын алыры дээш шилиишкинге барымдаалап көөр үүлдерни езугаар эксперт үнелелин кылыры-биле конкурска кирер кылдыр эрткен өөредилге албан черлериниң даңзызын чарлаар (№№ 1, 2 капсырылгалар).

2. Бо дужаалдың күүселдезин бодум контрольдаар мен.

Сайыт П.А. МОРОЗОВ.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы 2006 ч. май 24-те № 309/д дужаалга № 1 капсырылга

Инновациялыг өөредилге программаларын, өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң акша шаңналын алыр дээш шилиишкинге барымдаалап көөр үүлдерни езугаар эксперт үнелелин кылыры-биле конкурска кирер кылдыр эрткен өөредилге албан черлериниң ДАҢЗЫЗЫ

1. Бай-Тайга кожуунну Кара-Хөлде ортумак ниити өөредилге школазы деп муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

2. Бай-Тайга кожуунну Бай-Талда ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

3. Барыын-Хемчик кожуунну Кызыл-Мажалык суурда № 1 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

4. Барыын-Хемчик кожуунну Кызыл-Мажалык суурда № 2 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

5. Ак-Довурак хоорайның № 4 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

6. Чөөн-Хемчик кожуунну Чадаана хоорайда № 1 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

7. Чөөн-Хемчик кожуунну Чадаана хоорайда № 3 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

8. Чөөн-Хемчик кожуунну Хөндергейде ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери

(Уланчызы 6-гы арында).

Кызыл хоорай чагыргазының КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ОРУКТАР, ОРУКТАР...

Ийи чыл бурунгаар Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюн демдеглеп эрттиреринiң бетинде Тыва Республиканың Чазааның тускай көрдүнген планы-биле Кызыл хоорайның чаагайжыдылгазынга болгаш ооң чаартылгазынга улуг ажылдар кылдынганын республиканың чону билир. Ону кылып чорударынга яамылар, ведомстволар, албан черлери, сайгарлыкчылар дээш, кымнар киришпээн дээр боор. Хоорайывысты ол хевээр арыг-силиг тудуп көрээлиңер деп күш-ажылдың хоочуннары бистиң редакцияже бижип турдулар.

Ам хоорайывыстың «арыншырайы» эки талаже эвес өскерлип бар чыдар апарган. Аштап-арыглап каан боктарның орнунда чаа боктар көстүп келген. Оон бээр чүгле ийи чыл эрткен чүве-дир ийин. Бир эвес хоорай чагыргазы дарый дээштиг хемчег албас болза, хоорай ийи чыл бурунгаар турган эрги хевиринче кирер дей берген.

Кызыл хоорай—Тыва Республиканың найысылалы, эртемниг болгаш культураның төвү болур. Ынчангаш ол онзагай байдалга турар ужурлуг. Иштикиден болгаш даштыкыдан келген аалчылар Кызыл хоорайдан республиканың «арнын» көрүп алыр ужурлуг. Ынчангаш ол — онзагай кичээнгейге турар ужурлуг дээрим ол-дур ийин.

Кызыл хоорайда эң-не бергедеп турар айтырыгларга — хоорайның иштинде аргыжылганың автооруктарын хамаарыштырып болур. Шынын чугаалаар мен, кажан Кызыл хоорайның 90 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирип тургаш, хоорай иштинде аргыжылганың автооруктарын доозазын септеп чадап каан чүве, чамдык кудумчуларның ойбак черлерин чүгле асфальт-биле «чамап» каан дээрден башка. Эрткен ийи чыл иштинде ол оруктарга чүү-даа кылдынмаан.

Бо оруктар талазы-биле редакцияга хоорайның чурттакчы чонундан хөй чагаа кээп турар. Оларның шуптузун солунга парлаары болдунмас болганыбиле, хоорайның автооруктарын хайгаарап көөрү-биле рейд кежигүннери үнүптүвүс. Бир дугаарында, республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң бараанны мөөңү-биле садар рыноктуң девискээринге келдивис. Загородный биле Мира кудумчузунуң белдиринде **(чурук №1)** асфальтылап каан оруктуң машина эртер аргажок кылдыр үрелгенинден, машиналар ийи талазындан чадаг улус кылаштажыр черлеп оюп эртип турар болду. Чанында ногаа садып турар садыгның садыгжызы машиналар шуут улус кылаштажыр тротуар-биле халыжып эгелей бээрге, ону борбак бетоннар бузундузу-биле дуй салып алган.

Мира кудумчузунуң чурттакчызы Марина Хомушкунуң чугаалап турары-биле алырга, кыжын машиналар орук-биле эвес, а улус кылаштажыр тротуар кыры-биле халыжып кыштаан.Ол хамаанчок чурттакчы бажыңнарның эжииниң аксы-биле чоруп туруп бээрге, оон-моон даш дилеп, ону дуй салып турган болдулар. Бараанны мөөңү-биле садар рыноктан республиканың шупту сайгарлыкчылары кээп садыглап турар болгай. Хүнде бо рынокка та чеже машина келир чүве, кижи бодаарга, ооң девискээри онзагай байдалга тургу дег. Ниитизи-биле Загородный кудумчузунуң ужундан бажынга чедир септелге ажылдарын дарый чорудары негеттинип келген. Бистиң кожавыс Абаканны көрүнер даан, оларның рыноктарының иштиниң, даштының арыг-силиг деп чүвезин.

Кызыл хоорайда эң нарын байдалда хавак кырында Оюн Күрседи кудумчузун хамаарыштырып болур. Бо кудумчунуң эгезинден төнчүзүнге чедир оюк-чирик черлер эңдерик (ону **№2 чуруктан** көрүп болур силер). Ол кудумчунуң чурттакчыларының чугаалап турары-биле аңаа каш чыл иштинде кандыг-даа септелге ажылдары чоруттунмаан бооп турар. Машиналар № 5 чунар-бажыңның чанындан ыңай асфальтылап каан орук-биле чоруур арга чок боорга, машиналар улус кылаштажыр черлер-биле (бо кудумчуда тротуар кылдынмаан) халыжып турар. Кудумчуга кандыг кижилер чорбас деп бодаар силер. Кончуг улуг айыыл мында тургустунуп турар.

Оон чорааш, Оюн Күрседи кудумчузундан ээп баткаш, Каа-Хем кудумчузунче кирип кээривиске асфальтылап каан автоорук дал ортузундан чарлып чоруй барган болду. **(Чурук № 3).** Бо орукту чоокку чылдарда асфальтылап кылган чүве, ынчалза-даа автооруктуң чиндиңейнип турар тулаада турар участогунуң төлевилелин шын эвес кылганындан, септеп кылыр хуусаазынга четпейн үредип эгелээнин орук талазы-биле тускай эртемниг специалистер чугаалап турду.

Кызыл хоорайда чаа төлевилел-биле кылдынган кудумчуга Калинин кудумчузу хамааржыр. Кудумчу кончуг делгем, чараш болгаш ийи талалыг шимчээшкинге таарыштыр кылганы-биле дыка көрүштүг көстүп турар. Кижилер кылаштаар тротуарны безин кылып кааны дыка эки. Ол кудумчунуң Бай-Хаакская кудумчузунуң белдиринден куду бадыптарга, кидирээш дээрге машина дүрген чоруур аргажок **(чурук № 4)**. Хоорайда эң улуг шимчээшкинниг кудумчуларның бирээзи болгай, ону дарый септеп кылыры негеттинип келген.

Кызыл хоорайда Ленин, Кочетов, Кызыл партизаннар, Щетинкин-Кравченко, Тыва эки турачылар кудумчулары мүн-не чүгээр байдалда. Бо кудумчуларга ийи чыл бурунгаар капитал септелгени кылган болгаш, ындыг байдалда турары олдур. Хоорай ортузунда Тыва эки турачылар кудумчузу биле Дружба кудумчузунуң белдиринде азы Дружба кудумчузунуң үстүнче көрүнген талазында оюк-чирик черлер эңдерик **(чурук № 5).**

Хоорайда эң узун болгаш хөй шимчээшкинниг кудумчуга — Рабочая кудумчузун хамаарыштырып болур. Бо кудумчунуң Комсомольская кудумчузу-биле белдиринде чиик машиналар эртер аргажок байдал тургустунуп келген **(чурук № 6).** Кайы-даа таладан келген машиналарның каржып эртеринге улуг айыылды тургузуп турар. Мындыг байдал каш чыл иштинде туруп келген. Интернациональная кудумчузу-биле Кочетов кудумчузунуң белдиринде Дом быта бажыңының чанында хоорай ортузунда оюк-чирик черлер шуут эңдерик. **(Чурук № 7).**

Бистер хоорайның эң хөй шимчээшкиннерлиг, хөй машиналар, пассажирлер аргыштырып турар автобустар халыжып турар кудумчуларын чижекке киирип турарывыс ол. Бир эвес хоорай кыдыынче үнүп азы хоорайның чөөн чүк талазынче барып база хоорайның хем ол чарыында кудумчуларга четкен болзувусса, байдал моон дора болур дээрзин баш удур сагындырып каайн.

Он беш чыл бурунгаар турганыга бодаарга, хоорай иштинде бо хүнде чоруп турар чиик машиналар ийи катап көвүдээн дизе частырыг болбас, даштыкыдан келген дээш, кандыг марканың машиналарын чок дээр боор. Ындыг машиналарга бир дугаарында таарымчалыг орук херек дээрзи билдингир. Хоорайның чамдык кудумчуларынга он беш чыл иштинде кандыг-даа септелге ажылы чорутпаанындан ам шуут ажыглаар аргадан үнүп, асфальтылыг орукту оюп, чадаг улус кылаштажыр оруктар-биле машиналар халыжып турар апарганы — шуут коргунчуг апарган. Орук талазы-биле тускай эртемниглерниң чугаалап турары-биле алырга, асфальтылап каан автоорукка 7-8 чыл болгаш капитал септелгени чорудар ужурлуг дээр болду.

Хоорай иштиниң автооруктарынга орук шимчээшкининиң демдектерин чурумчудары негеттинип келген, чадаг кижилерниң

№ 1

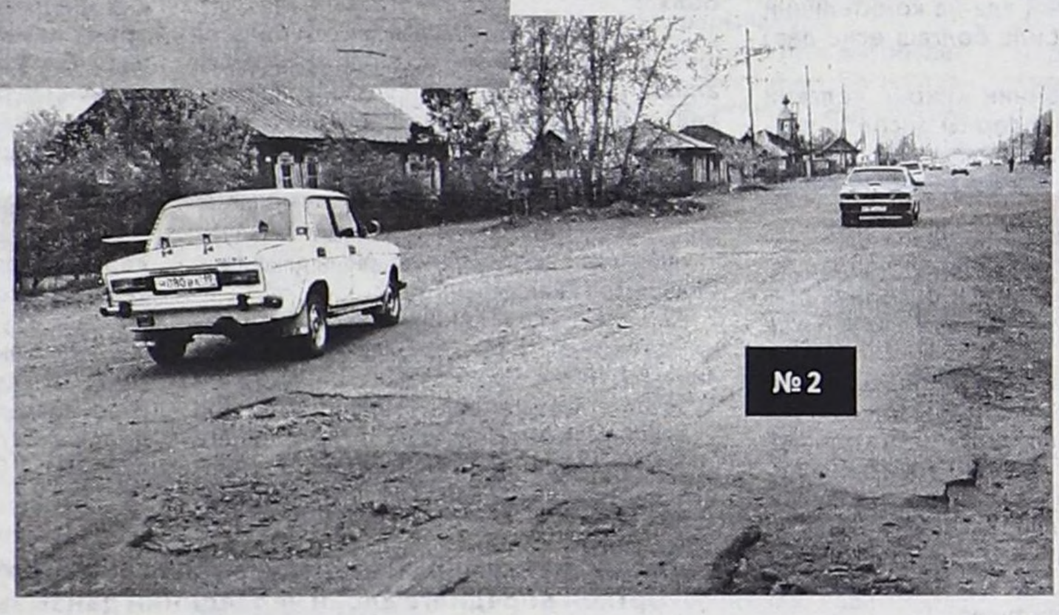
№ 2

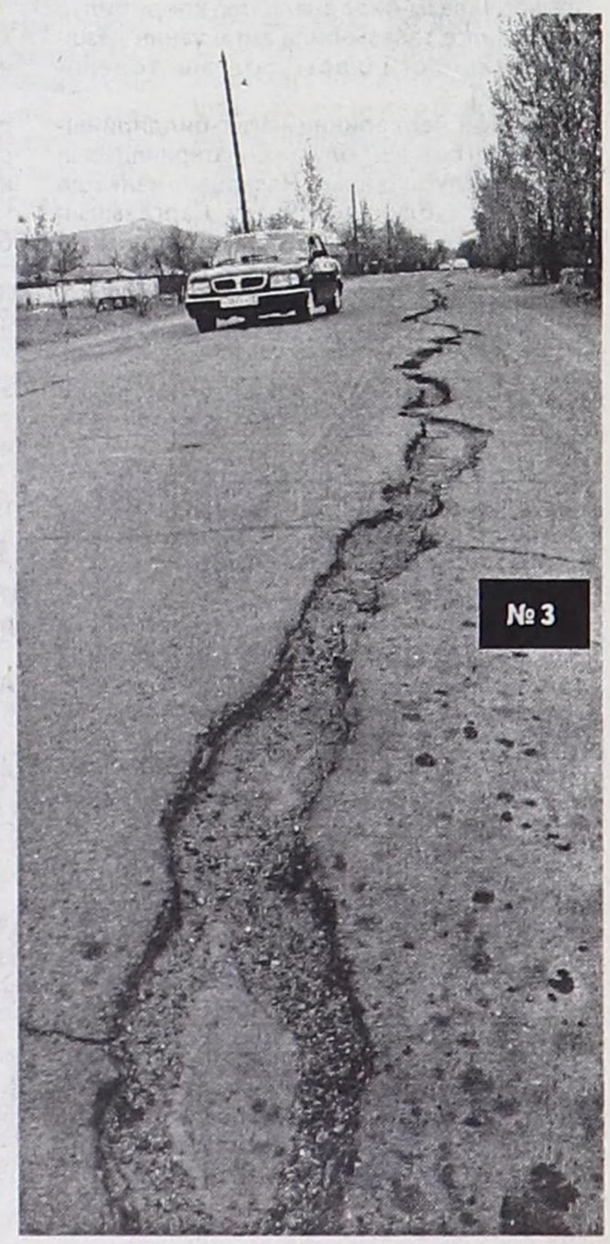
№ 3

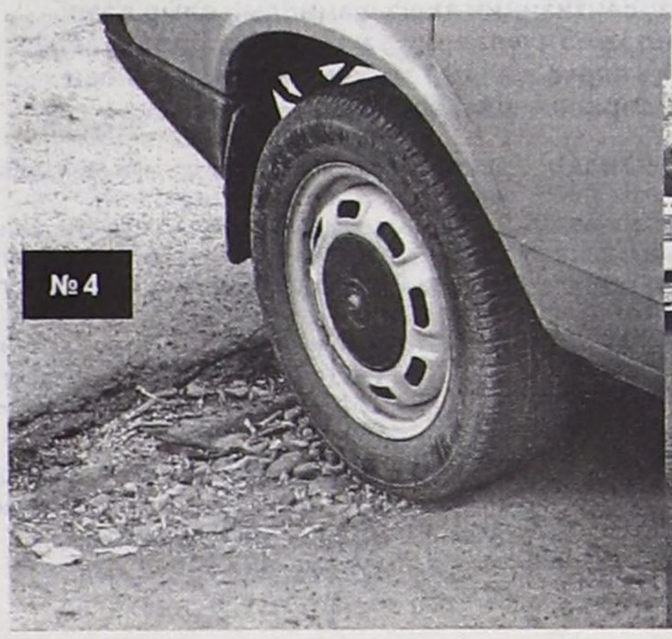
№ 4

ОНДАКТЫГ-ЛА АПАРГАН

кежер оруктарынга орук демдектерин база салыры чугула. Борта чижек кылдыр төп рынок-туң артыы талазында Тыва эки турачылар кудумчузу биле Рабочая кудумчузунуң белдиринге чадаг кижилер кежеринге демдекти кылыры чугула апарган. Чүге дээрге, бо кудумчуда машина шимчээшкини дыка улуг, ийи талазында, чадаг кижилер хөйү-биле аргыжып турар. Бир чылын бо орукка бичии өөреникчи оолду чиик машина бастырган болгай. Оон безин кандыг-даа түннел үндүрбээн.

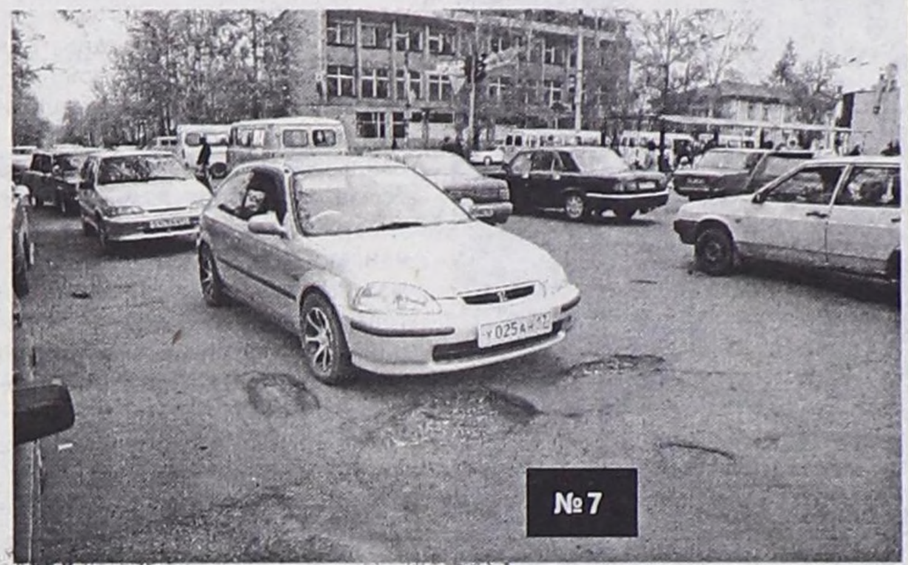
№7

Хоорай иштинде аргыжылганың автооруктарының байдалынга хамаарыштыр эрткен чылын ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак дорт телеэфирге соңгукчуларның айтырыгларынга харыылап турда бо айтырыгны база салган болгай. Чазак Баштыңы: «Хоорай иштиниң автооруктарының септелгези хоорай чагыргазынга хамааржыр» деп харыылады.

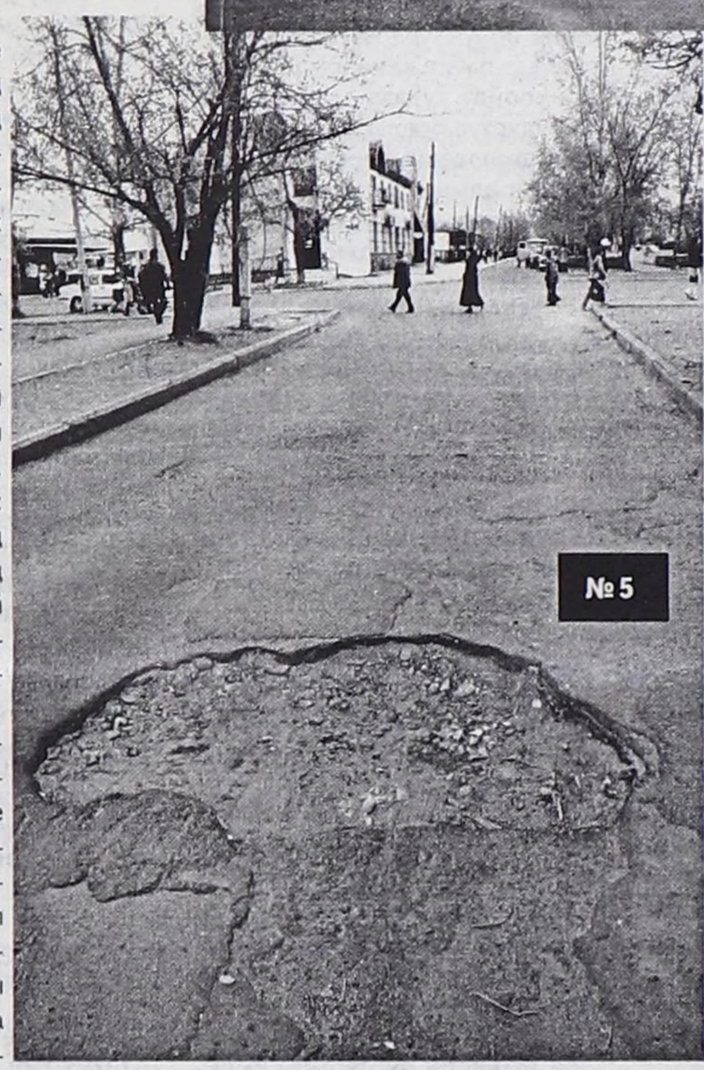
№5

Бо-ла тургустунуп келген айтырыг талазы-биле Кызыл хоорай чагыргазының даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы И.Ю.Грейсеровка четтим. Хоорай иштиниң автооруктарынга хамаарыштыр Игорь Юрьевич мынча деп чугаалады:

— Хоорай иштинде автооруктарның байдалы дыка бергедээн дээрзин билип турар бис. Мооң мурнунда хоорай чагыргазынга ажылдап турган кижилер ол оруктарже кандыг-даа кичээнгей салбайн келген. Ийи чыл бурунгаар хоорайның юбилейин таварыштыр оруктар талазы-биле дыка хөй ажылдарны кылган бис. Эрткен чылын республика-даа, хоорай-даа бюджедин бадылаарынга тургустунуп турган шаптараазыннар-биле холбаштыр улуг ажылдар кылдынмаан.

Бо чылын хоорай иштинде автооруктарның септелгезин кылып чорударынга хоорай бюджединде 1200 муң рубль салдынган. Ол акша-биле эң-не бергедеп келген автооруктарның септелгезин кылып чорудар бис. Хоорай бюджеди дотацияда турар болганындан автооруктарның септелгезинге хөй хөреңги салып шыдавас улус-тур бис.

Игорь Юрьевичиниң чугаалап орары чөптүг. Мооң мурнунда хоорай чагыргазынга ажылдап турган удуртукчулар хоорайның иштиниң автооруктарынга кандыг-даа септелге ажылдарын чорутпаан. Кажан хоорай чагыргазынга Д.К. Донгактың командазы келген соонда, эвээш-биче-даа болза ажылдар кылдынып эгелээнин демдеглээри чугула.

Кызыл хоорайның иштики автооруктарын чүгле хоорай чагыргазының бюджеди-биле кылыр дээр болза, ол канчап-даа болдунмас. Оруктар ол хире баксырап келген. Бо айтырыгга Тыва Республиканың Чазаа киржип, тускай доктаалсаавырны хүлээп алгаш яамыларны, ведомстволарны, бүдүрүлгелерни, ооң иштинде хуу биче бүдүрүлгелерни, байшыдалдыг сайгарлыкчыларны кииришпирип тургаш, бир дем-биле кылып чорудары негеттинип келген. Бир эвес ынчаар хөделбес болза, бо оруктарны кылып, септеп доозары бергедээн.

Кызыл —Тыва Республиканың найысылалы, республика деңнелдиг улуг бүдүрүлгелер шупту хоорайда турар болгай. Чазактың удуртулгазы-биле бир демниг хөделир болза, чүнү-даа кылып ап болур арга бар. Сөөлгү чылдарда Тыванның арыг агаарын, аржаан сугларын, кайгамчык чараш бойдус чурумалын сонуургаан даштыкы туристерниң кээри көвүдеп турар апарган болгаш Тывага туризмни сайзырадыр талазы-биле улуг ажыл чоруп турар болгай. Республика найысылалы мындыг байдалга турарга тааанда чаржынчыгдыр.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий Балчый-оолдуң чуруктары.

№6

Чидиг айтырыг

Бо чылын ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 20 муң гектар шөлдүң черлик коноплязын узуткаарын планнап турар.

Амыдырап-чурттаарының үндезини апаар бе?

Статистика талазы-биле медээлерден алырга, эрткен чылын Тывага конопля-биле холбашкан 266 кем-херек үүлгедиглери болган, 362 кг наркотиктерни хавырган, 40 кижи шиттирген. Бо чылын 73 кем-херек үүлгедиглери болган, кеземче херээнге 54 кижи онаашкан. Наркотиктер сайгарылгазынга контроль талазы-биле РФ-тиң Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы О.О Пирингиленің чугаазы-биле алырга, ол ИХЯ-ның медээлериниң учеду чокка киирген саннар болуп турар, бир эвес ону айыткан болза, бо саннар оон-даа хөй болуп болур. Эң-не дүвүренчиг үүве, 25 харга чедир аныяктарның наркотиктер ажыглаарының көвүдеп турары, наркотиктерниң хемчээли хөлүн эрттир ажыглаанындан кижилерниң өлүр чоруу көвүдээн. О.Пирингиленің чугаазы-биле алырга, 2004 чылда хүлээп алган хоойлужудулга хөлүн эрттир чымчак болуп турар, ынчан РФ-тиң Чазааның доктаалы-биле 1 грамм героинни бодунга ап чоруурун чөпшээрээн турган. Чүгле бо чылын федералдыг төп наркотикке удур хоойлужудулганы шыңгыырадыр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Тывада наркотик сайгарылгазы-биле демиселдиң айтырыы эң-не чидии-биле тургустунуп турар. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды В.И.Лавриненконуң медээзи-биле алырга, бо чылын 20 муң га черниң черлик коноплязын узуткаары көрдүнүп турар. Орта химиктиг, агротехниктиг, хол-биле кезериниң шупту аргаларын ажыглаар. Ол ажылды системалыг чорудары-биле кожууннарга, Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларга штабтарны тургузар болгаш хоралыг химиктиг бүдүмелдер-биле Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы дузалаар. Сайыттың чугаазы-биле алырга, эрткен чылын черлик конопляны узуткаар талазы-биле чамдык кожууннар планын боттандырбаан, а Каа-Хем, Бай-Тайга, Бии-Хем кожууннар бердинген планын ак сеткилдиг күүсеткен. Ветеринария болгаш фитосанитарлыг хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң чоруткан хыналдазының көргүскени болза: дыка хөй кожууннар конопля-биле демиселдиң ажылының түннелин агаардан көвүдедипкен таварылгалар бар, тодаргайлаарга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннар, Чөөн-Хемчик кожууннуң чамдык сумуларынга конопля узуткаар ажылды шуут чорутпаан бооп турар. Оларга хамаарыштыр, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хоойлуда көрдүнгенин езугаар, кеземче харыысалгазын онаарынга чедир шыңгыы хемчегни алырын чоокта чаа болган хуралга демдеглээн.

Чазак Баштыңы ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелинге болгаш наркотиктер сайгарылгазының контролюнуң талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелинге 2006 чылдың октябрьга чедир ведомстволар аразының комиссиязының ажылының планын ажылдап кылыр болгаш ону чурттакчылыг суурларның баштыңнары-биле дугуржурун дааскан. «Чурттуң Президентизи В.В.Путинниң, РФ-тиң Чазааның талазындан амгы үеде бо айтырыг талазы-биле чижек-эрге-хоойлу актызын шыңгыыраткан политиканы чорудуп турар, эрге-хоойлу органнарының штадын быжыглаар талазы-биле дыка хөй акша-хөреңгини үндүрүп берип турар. Силерниң-биле бистиң сорулгавыс — тус черлерде наркобизнес талазы-биле демисел чорудар ажылды ак сеткилдиг организастаарывыс болур. Ниити Россияның талазы-биле болгаш Сибирьниң өске регионнарынга бодааргa, Тывада наркоманнарның саны эвээш-даа болза, ол айтырыг бисте чидии-биле тургустунуп турар» деп, Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың хуралга демдеглээни дыка чөптүг.

Бир эвес бис бөгүн черлик конопля-биле шыңгыы демиселди чорутпас болзувусса, ол даарта орайтап болур. Бодап көрүнер даан, ТР-ниң Иштики херектер яамызының кем-херек үүлгедиглериниң талазы-биле неделя санында берип турар медээзинде наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери үзүлбейн турар. Шыны-биле чугаалаарга, көдээ черлерде чурттап турар чоннуң хөй кезии ажыл чок. Ынчап кээрге, черлик конопля чамдык кижилерниң амыдырап-чурттаарының үндезини апарганы коргунчуг. Ажы-төлүн аштатпас дээш кижи оорланырындан эгелээш, чүнү-даа канчап болур, ынчангаш ол кончуг чидиг социал айтырыг-дыр.

Ону чаңгыс бо хүн шиитпирлеп ап шыдавас бис. Бир эвес черлик конопляны узуткаар дээр болза, орта хамаарылгалыг яамылар, ведомстволар шупту киржир ужурлуг. Наркомания — кончуг чидиг социал айтырыг-дыр. Сөөлгү чылдарда бо хамчык аныяктар ортузунда нептереп турары улуг айыылды тургузуп турар. Бо айтырыг талазы-биле чоокта чаа ТР-ниң Чазааның эрттирген селектор хуралынга Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак хамаарылгалыг яамыларга, наркотиктер сайгарылгазынга контроль талазы-биле РФ-тиң Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге, кожууннар, хоорайлар чагыргаларынга тодаргай даалгаларны берип, ооң хуусаазын безин айыткан турган болгай. Чазак Баштыңының бо берген даалгазы саазын кырынга чыт-пайн, амыдырал кырынга боттаныр үүве болза, дыка хөй аныяк кижилерни ол «хамчыктан» камгалап ап болурунуң аргазы бар.

Сергей ХЕРТЕК.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ында бистиң ажыл-амыдыралывысты болгаш чедер-четпестеривистиң дөгерези айыттынган. Кандыг дуза, деткимче хереги айыттынган. Оон аңгыда 131 дугаар Федералдыг хоойлуга хамаарыштыр санал-оналдар, эдилгелер, немелделеривис ында илереттинген. Силерге мону хүлээдип бээрин чөпшээрөөр – дээш, элээн хөй ама саазыннарда бижиттинген документилерни тутсуп бээрге, «А мооң хыналда-контролю дээш харыысалганы Чылгычы Чимит-Доржуевичиге онаап тур мен, ынчангаш бо дораан берген документилериңерни аңаа дорт-ла хүлээдип берейн» — дээш, И.Д. Кобзон, шынап-ла, ол-ла дораан Чылгычы Ондарга хүлээдип берди.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн база депутаттарның санал-оналдарын илереткен документини хоойлу езугаар дерип кылгаш, хүлээдип бээр болду.

Семинар-хуралга ыраккы Тожу кожуунның культура килдизиниң эргелекчизи илеткел кылгаш 131 дугаар Федералдыг хоойлуда хөй четпестер барын айыткан. Кожуунда культура албан черлерин тус чер чагыргаларынче шилчиткен, а ында культура талазы-биле профессионал эвес кижилер ажылдап турар болгаш, ажылга шаптараазыннар таваржып турарын демдеглээн. Культура килдизи юридиктиг статус чок калган. Оон эргелекчизи акша дилээр кижи апарганын, оон негелделерин кым-даа херекке албастаанын айтып, ол бүгү ажылга улуг шаптараазыннарны тургузуп турарын демдеглээн. Дараазында Каа-Хем кожуунның культура килдизиниң эргелекчизи шилчилгелиг үеде каа-хемчилер канчаар ажылдап турарын чугаалаан.

Бай-Тайгадан чонар-даш уран үүлүнүң мастери Сергей Кочаа оон ажылдап-чурттап турары Кызыл-Даг суурда Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү 40 кижи барын, оларның 4-үү Күрүне шаңналының лауреаттары, Тыванын болгаш Россияның алдарлыг чурукчузу аттың эдилекчилери болуп турарын чугаалааш, чонар-даш уран үүлүн салгалдан салгалче дамчыдар ажыл уламчылап турарын айыткаш, Кызыл-Даг-га улусчу ус-тывыштың төвүн тургузары чугулазын демдеглээш, ол айтырыгны шиитпирлежиринге деткимче көргүзерин дилээн.

Иосиф Кобзон ус-шевер мастер В.Ш.Салчак-биле.

Россияның Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң Тывада салбырының даргазы А.С. Шоюн бюджет кодекизинде чаа өскерлиишкиннер немээр талазы-биле хоойлунуң эге вариантызы хүлээп алдынган болганда, «Автономнуг албан черлериниң дугайында» хоойлуну база хүлээп алыры чугулазын демдеглээн. Культура албан черлерин бюджеттиг акша-ландырыышкындан уштуп кааптар болза, ылап бергедээшкиннерге таваржыр апаарын айтып, ынчангаш бо айтырыг чидигленмээнде, Бүгү Россияның ийиги театр форумунуң киржикчилериниң көдүрген айтырыгларын шиитпирлээринге деткимче көргүзерин дилээн.

Ужуражылганың түннелинде Иосиф Кобзон чүве чугаалааш, Россияның бүгү регионнарында культура амыдыралының байдалы дөмей болуп турарын айтып, культура адырынга хамаарыштыр тускай хоойлу хүлээп алыр апарза, оон удуртуп орары комитет культура ажылдакчыларының ажыламыдыралынга деткимче болур хоойлуларны тургусчурунга бүгү күжүн бээри чугаажок дээрзин айыткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

9. Чаа-Хөл кожуунның Чаа-Хөлде ортумак школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
10. Чеди-Хөл кожуунның Ховуа-Аксында ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
11. Бии-Хем кожуунның Туран хоорайда № 1 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
12. Улуг-Хем кожуунның Шагаан-Арыгда № 1 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
13. Таңды кожуунның Сосновка суурда ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
14. Таңды кожуунның Межегей суурда ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
15. Кызыл хоорайның М.А. Бухтуев аттыг № 1 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
16. Кызыл хоорайның № 8 ортумак ниити школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
17. Кызыл хоорайның № 9 муниципалдыг гимназиязы
18. Кызыл хоорайның № 5 гимназиязы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
19. Каа-Хем кожуунның Сизимде ортумак школа муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
20. Каа-Хем кожуунның Бояровка суурда ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери
21. Кызыл кожуунның Көк-Тей ортумак школазы муниципалдыг ниити өөредилге албан чери.
22. Кызыл кожуунның Шамбалыгда ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ортумак ниити өөредилге албан чери
23. Кызыл кожуунның Сукпакта ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг ортумак ниити өөредилге албан чери
24. Тыва Республиканың Күрүне лицейи
25. Тыва Республиканың Республика лицейи
26. Тыва Республиканың Аграр лицейи күрүне өөредилге албан чери.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы 2006 ч. май 24-теги № 309/д дужаалга № 2 капсырылга

Инновациялыг өөредилге программаларын, өөредилге технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың акша шаңналын алыры дээш шилиишкинге барымдаалап көөр үүлдерни езугаар эксперт үнелелин кылыры-биле конкурска кирер кылдыр эрткен өөредилге албан черлериниң

ДАҢЗЫЗЫ

1. Кызыл хоорайның Уруг сайзыралының төвү — № 3 уруглар сады деп муниципалдыг школа назы четпээннериң өөредилге албан чери
2. Эрзин кожуунның Мөрен суурда ортумак ниити билиг школазы муниципалдыг ниити билиг өөредилге албан чери
3. Кызыл хоорайның «№ 11 уруглар сады» каттыштырган хевириң муниципалдыг ниити билиг өөредилге албан чери
4. Каа-Хем кожуунның Сизимде ортумак ниити билиг школазы муниципалдыг ниити билиг өөредилге албан чери
5. Ак-Довурак хоорайда № 4 ортумак ниити билиг школазы муниципалдыг ниити билиг өөредилге албан чери

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының 2006 ч. май 22-деги № 308/д дужаалынга 3 капсырылга

Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң эң эки педагог ажылдакчыларынга, хоорайларның болгаш суурларның школаларының, класстарның болгаш бөлүктериниң удуртукчуларынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тыпсыры дээш киирген материалдарның экспертизазын кылырының

ЧУРУМУ

Бо Чурум Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тыпсыр дугайында Дүрүмнерге дүүштүр ажылдап кылдынган:

— инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлии-биле нептередип турар республиканың өөредилге албан черлериниң эң эки педагог ажылдакчыларынга;

— инновациялыг чурум-биле ажылдап турар эң эки класстар (бөлүктер) удуртукчуларынга;

— Тыва Республиканың хоорайларының болгаш суурларының ниити билиг школаларының эң эки удуртукчуларынга — автомобиль тыпсыр.

— Инновациялыг өөредилге программаларын, амгы үениң технологияларын болгаш төлевилелдерин идепкейлиг нептередип турар Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң эң эки педагог ажылдакчыларынга, хоорайларның болгаш суурларның школаларының, класстарның болгаш бөлүктериниң удуртукчуларынга (моон ыңай – Кордакчы) Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тыпсыры дээш киирген материалдарның экспертизазын кылырының талазы-биле ажылды бо Чурум тодарадып турар.

Экспертизаның кол сорулгалары болза, шилилгеге барымдаалаар чүүлдерге доктааткан документилер даңзызынга Кордакчының киирген документилериниң дүгжүп турарын тодарадыры, оларның кайызын-даа 10 балл-биле үнелеп, эң эки кордакчыларга республика бюджединден күрүне деткимчези кылдыр шаңналды бээри болуп турар.

Хөй-ниити организацияларының эксперт бөлүктери боттарының ажылынга Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан Конкурс комиссиязының дугайында дүрүмнү удуртулга болдурар.

Кордакчының чагыг-билдириишкинин болгаш бөлүктээн конкурс документилерин Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязынга (моон ыңай – Конкурс комиссиязы) чыл санында доктааткан хуусаада конкурска киржириниң болгаш шилиишкинге барымдаалап көөр чүүлдерге дүгжүп турарын эксперт бөлүктери техниктиг экспертиза кылыры-биле киирип бээр. Эксперт үнелелин чүгле Кордакчының киирип келген документилеринге болгаш материалдарынга хамаарыштыр кылыр.

Эксперт бөлүү Кордакчының документилериниң конкурска киржиринге болгаш шилиишкин даңзызынга дүгжүрүнге хамаарыштыр техниктиг экспертизаны кылыр. Кордакчының конкурска киирген документилериниң болгаш материалдарының техниктиг экспертизазының кол утказы болза оларның шынар талазы-биле сайгарылгазы болгаш Кордакчының педагогтуг мергежилин, республиканың өөредилге хөгжүлдезинге оон киирген улуг салыышкынын, ажыл-чорудулгазының түннелдерин анализтеп көөрү болур.

Эксперт үнелелиниң түннели болза Кордакчының Конкурс комиссиязынга киирген документилерин база оон ажылының түннелдерин эксперт бөлүүнүң үнелээни болур, бо Чурум езугаар доктааткан хевир-майыктарга эксперт бүрүзү база эксперт бөлүүнүң удуртукчузу ат салыр.

Документилерни техниктиг экспертизазын кылганынга хамаарыштыр эксперт бөлүүнүң түннелин Тыва Республиканың Чазак Даргазының өөредилге талазы-биле шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр Тыва Республиканың Чазааның чанында Конкурс комиссиязынче киирер.

Чагаалар аразындан

Байырлал болган

2006 чылдың май чээрбиде Бии-Хем кожуунның Хадың суурунга күш-ажылдың хоочуну Маады Парыңмаанын адынга тураскааткан байырлал болуп эрткен. Аныяктар аразынга хол бөмбүү, хүреш, аът чарыжы болгаш байырлыг концерт болган.

1941 чылда орус, тыва тараачыннар эвилелдежип алгаш, Кочетов аттыг колхозтуң таваан салганнар. Дайынның кадыгберге чылдарында безин торулбайн, тускай аныяктар бригадазын чыггаш, тараа суггарып, улуг буганы кастырып тургаш, улуг дүжүттү ажаап ап чорааннар. Чылдан чылче колхозтуң экономиказы хөгжүп келген.Оларның аразынга ажылдап чорааннар Салчак Парыңмаа, Байкара Довуракай колхоз даргазы Полев Николай суглар база орден-медальдар-биле шаңнатканнар.

Ынчангаш кол кудумчувустуң адын суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну Маады Парыңмаанын адыбиле адап алган бис. Оон сезен харлаан оюнга тураскаадып, улуг байырлалды эрттирдивис.

Ук байырлалды эрттиринге улуг ачы-дузазын чедиргеннер Хоойлу дүрүм палатазының даргазы Владимир Туматович Хеймер-оолга болгаш Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржакка суурнуң чонунуң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илереттивис. Шак ол ышкаш корум-чурум айтырыы кончуг эки болган. Ол дээрге кара дүнеге чедир кожуунның милиция начальниги Мерген Монгуштуң удуртулгазы-биле ажылдаанының түннели дээрзин база демдеглээри чугула.

Мария СЕДЕН-ООЛ,
хоочун башкы.

Канчалза экил?

Бистиң Хандагайты суурда ыттарның көвүдээни халаптыг, дүвүренчиг, коргунчуг. Ээлигдаа, ээзи чок-даа ыттар кудумчуларда тояап халчып чоруурлар. Ыт бажың девискээринге азы коданга кирип келген кижини-ле ээрер боор, бо шагның ыттары утка чок, анаа кудумчуда чораан кижиже өөр-эжеш халчып кээр апарган-дыр.

Сөөлгү үеде кижи танывас, билбес кандыг-даа янзының ыттары көстүп, тыптып келген. «Хай-сок» деп чугаа билбес, улам өнемчип халдаар, каржы ызырар ыттар болур-дур.

Чамдык улус ызырар ыттарын баглавас, баглаар дээрге, ызырар деп баар, хоржок ыт-тыр дээр. Бистиң бо суурда ыттарның көвүдээнин өскээртен келген улус безин дораан эскерип, кайгап чугаалажыр. Куда болган азы кижи ажааган черлерге бааргa, херим даштында-иштинде херишкен-чогушкан ыттарны канчаар боор, дүвүренчиг, коргунчуг-даа апаар боор чораан.

Чамдык улустуң ыттары бо кижиже халдап, ээре бээрге, ээлери тоовас-даа, харын-даа оларынга чоргаарланып тургулаар-дыр. Бичии улустуң тудуп алган чораан аъш-чем, хлевин ушта соп, ызырып алгаш халчып чоруй баар-дыр, коргунчуг-даа.

Хүндүлүг даргалар, бо хөй ыт-кушту ам черле канчаарыл? Кандыг-бир хемчег алыр үези черле келбээн бе?

Василий МОНГУШ.

Уруглар болгаш уран чүүл

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Май 24-те С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңынга республиканың салым-чаяанныг уругларның Р.Д.Кенденбиль аттыг школа-интернадының өөреникчилериниң 2005-2006 өөредилге чылының түннел отчеду болур улуг концертин чонга бараалгаткан. Мындыг отчет-концертти школаның өөреникчилери чылдың-на эрттирип чаңчыккан. Өөредилге чылы төнерге-ле, школа-интернаттың үстүкү каъдында концерт залынга ада-иелер, башкылар, аалчылар чыглып, уругларның солун программалыг концертин көрүп турган. Уругларның чыл дургузунда өзүлдезин сонуургаан кижилерниң саны чылдан чылче көвүдеп, концерт залының олуттары чедишпестээнин барымдаалааш, бо чылын өөреникчилерниң отчет-концерти Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залында болуп турары ол.

Шынап-ла, уруглар улуг сценаны аажок каас-чараш кылдыр дерип алган: янзы-бүрү өңнүг шарлар, школаның эмблемазы, чечектер. Көрүкчүлер база эмгежок: ырак-чооктан келген ада-иелер, уругларның эш-өөрү, башкылары, төрелдери. Хүндүлүг аалчылар бирги одуругда, ол дээрге Россияның Уруглар фондузунуң Тывада салбырының даргазы Сара Ооржак, ТР-ниң культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының сайыдының оралакчылары Виктор Чигжит, Галина Сюрюн олар-дыр. Оон аңгыда эң солун чүүл чүл дээрге, бо байырлалда ук школаны 1986 чылда, азы 20 чыл бурунгаар доскан доозукчулар база чедип келген орлар. Ынчангаш бо байырлал 2006 чылдың доозукчуларының база 1986 чылдың доозукчуларының хүнү болуп, ийи дакпыр өөрүшкү катчы бергенинден улам аян-шинчи киргени чугаажок.

—Хүндүлүг аалчылар, ада-иелер болгаш уруглар! Өөредилге чылы доозулганы-биле чаңчыл болган отчеттуг концертивисти эгелээр-дир бис. Ооң бетинде ТР-ниң Культура болгаш сүлде-сүзүк яамызынга биске бөгүн бо залдың ээлери болур арганы бергени дээш өөрүп четтиргенивисти илередирин чөпшээреп көрүңер. Эң эки өөредилгелиг өөреникчилеривиске стипендияны доктаамал тыпсып турар деткикчилеривиске мөгейип тур бис. Уруглар чыл дургузунда янзы-бүрү конкурстарга киржип, ол-бо хоорайлар, регионнар болгаш даштыкы-даа чурттарже чедип, эки түннелдерлиг, тиилелгелиг чанып кээп турар болгай. Ол улуг ажылхерекке ажы-төлүн болгаш башкылары бисти, школавысты деткип, болур-ла ачы-дузазын чедирип келген ада-иелерге сеткиливис ханызындан өөрүп четтирдивис. Оларның бедик тиилелге чедип ап турарынга кайгамчык улуг үлүг-хуузун киирип турар бистиң башкыларывыска черге чедир мөгейип тур бис. Шуптувустуң демниг ажылывыстың түннелинде бо чылын бистиң школа республика чергелиг мөөрейге ийи чыл улаштыр «Эң эки өөредилге чери» деп номинацияга тиилекчи болган. Россияның он эң дээре өөредилге болгаш уран чүүл коллективтериниң аразынче кирген. Бистиң өөреникчилеривис Франция, Испания, Моолга уран талантызын бараалгадып чедер аргалыг болган. Ам удавас Тайваньче чоруурунга белеткенип турарлар.

Хүндүлүг көрүкчүлер, концерти эгелээр-дир бис. Бир дугаарында орус улустуң хылдыг хөгжүм оркестриниң күүселдези-биле «Берегись автомобиля» деп уран-чечен фильмден вальсты бистиң школавыстың бир дугаар доозукчуларынга тураскаадып бо чылгы доозукчуларывыс күүседирдир. Уран чүүл удуртукчузу Лидия Ендан – деп, директор Валерий Дыртый-оолович Ондар чарлаптарга, адыш часкаашкыннары чаңгыланы берди.

С.М.Ооржак

Бо оркестрниң бичии хөгжүмчүлери ойнай бээрге, кижиниң карааанга ол дораан кинонуң кадрлары, ында ойнап турар артистер Иннокентий Смоктуновский, Олег Ефремов, Ольга Аросева болгаш өскелер-даа көстүп келир-дир. Улаштыр бүгү делегейге сурагжаан «Бэсаме мучо» деп ырыны ойнаарга, кайгамчык магадал-биле дыңнап, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле харыыладывыс.

Байыр чедирип чүве чугаалаары-биле ТР-ниң культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының сайыдының оралакчызы В.С.Чигжитти сценаже чалапты. Ол башкыларга болгаш уругларга байыр чедирбишаан, моон соңгаар чылдың-на мындыг отчет-концертти бо-ла залга эрттирер кылдыр чаңчыктырарын аазады. Школаның чедиишкиннерин демдеглевишаан, ооң келир үеде бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилерни кижизидеринге киирип турар улуг үлүг-хуузун айытпышаан, эң эки чедиишкиннери дээш, янзы-бүрү мөөрейлерге лауреат аттарны чаалап ап келген өөреникчилер Чайзат Куулар, Адыган Айыжы оларга 7 муң акша шаңналдарны тывысты. Оон аңгыда школаның администрациязының дилээ-биле эки ажылдыг башкылар Людмила Михайловна Чигжит, Чодураа Чыргаловна Седен-оол оларга яамының хүндүлүг бижиктерин, а коллективте бухгалтер-кассир Зоя Хертековна Хертекке Россияның культура ажылдакчыларының профэвилелиниң хүндүлүг бижиин тывысты.

Баштайгы доозукчулар.

Гитаристер.

Дараазында Россияның Уруглар фондузунуң Тывада салбырының даргазы С.М.Ооржак сөс алды:

—Тыванның уран чүүлүнүң келир үези силер-ле болгай силер, эргим уруглар. Силерниң кайгамчык салым-чаяаныңарга өөрүп, ону магадап ханмас-тыр бис. База бир өөредилге чылы доозулганы-биле силерге байыр чедирип тур мен. Чайгы үеде эки дыштанып алырыңарны күзедим.

Россияның Уруглар фондузунуң бир кол программаларының бирээзин «Салым-чаяанныг уруглар» дээр. Ынчангаш салым-чаяанныг уруглар кезээде кичээнгейде. Силерниң школаңар-биле доктаамал харылзажып, деткимчени көргүзүп турарывыстың ужуруда ында. Байырлал-биле, эргим уруглар! – деп, Сара Монгушовна байыр чедиргеш, дыка хөй өөреникчилерге шаңнал-стипендияларны тывысты. Ол дээрге Анай-Кара Суван, Сырга Серен-оол, Ак-Кара Суван, Чаяна Донгак. Сайлык Монгуш, Алдынай Араптан, Ангелина Салчак, Байырмаа Сат, Субудей Сундуй, Орлан Тюлюш, Чылгычы Кызыл-оол олар-дыр.

• Репортаж •

Шаңнатканнарга школаның доозукчузу, Улан-Удэниң хөгжүм колледжизиниң 2-ги курузунуң сургуулу Алимаа Арапчор «Черлик кулун» деп этюдун игилге ойнап берди. Эмдик кулуннуң аажы-чаңы олчаан көстүп турар кылдыр ол ойнап олур. Концертмейстер башкызы Наталья Лопсан өөреникчизи-биле деңге фортепианода ойнап ор. Күүселде доостуру билек демниг адыш часкаашкыннары чаңгыланы берди.

Бо школа акы-дуңма Моолдуң Убса-Нур аймаа-биле сырый харылзааны тудуп турар. Ийи чурттуң аразында дугуржулга езугаар Р.Кенденбиль аттыг школа-интернатта бир моол кыс өөренип турар. А келир өөредилге чылында национал хөгжүм херекселдериниң башкылары ажылдап кээр деп турар, оон аңгыда чаа өөреникчилер база немежир.

Моол өөреникчиниң ачазы, школаның башкыларының өңнүү, каш чыл улаштыр эгин кожа ажылдап турар Амарсайхан дээрзи сөс ап чүве чугаалады: —Хүндүлүг башкылар, өөреникчилер болгаш чыылган чон, байырлал-биле! Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернадының коллективинге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Коллектив Моол Республика-биле сырый харылзаалыг ажылдап турары өөрүнчүг. Школаның «Сайзанак» аас чогаал бөлүү Моолга чедип, боттарының талантызын бараалгадып, ында боттары ышкаш салым-чаяанныг уруглар-биле ужуражып, аргадуржулга солчур аргалыг болган. Ындыг ужуражылга, харылзаалар ам-даа уламчылаар.

В.С.Чигжит шаңналды тыпсып тур

Бо школа-интернатта бистиң уруувус Номин өөренип турар. Чаңгыс-даа орус, чаңгыс-даа тыва сөс билбес турган уруувус башкыларның ачызында тывалап, орустап чугаалап турар апарды. Ансамбльдиг чогаалдар күүселдезиниң республика чергелиг мөөрейинге бирги черни ап, лауреат болду. Ол база башкыларының ачызы-дыр. Ынчангаш бөгүн, мындыг байырланчыг хүнде башкылар коллективинге изиг байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа чогаадыкчы чедиишкиннерни, өөреникчилери хөй-хөй мөөрейлерниң тиилекчилери болурун күзеп каайн. Улуг хүндүткел болгаш өөрүп четтириишкиннинг демдээ кылдыр орус дыл башкызы Вера Монгушовна, фортепиано башкызы Людмила Валентиновна, башкылар Марианна Орус-ооловна, Галина Хүлүк-ооловна оларга бичии суй белектерни тыпсырын чөпшээреңер – деп чугаазын ол доосту. Улаштыр Номин Амарсайхан биле Хакасияның алдарлыг артизи Александр Кноблох «Андалуз танец» деп Глинканың чогаалын ойнап бердилер.

Сценаже школаның (1986 чыл) баштайгы доозукчуларын чалапты. Аянныг чараш кеттинген аныяктар (оолдар, уруглар) сценаже үнүп келди. Сөстү школаның баштайгы директору Любовь Николаевна Хууракай алды:

—Бо-ла болгай эң баштайгы өөреникчилеривис. Кожуун, суму бүрүзүн кезип чорааш, 1986 чылда салым-чаяанныг уругларны бодум чыып алган кижи мен. Оон бээр 20 чыл эрте берген дээрге бүзүренчиг эвес-тир. Өөреникчилерим аразында уран чүүл ажылдакчылары эмгежок, чамдыктары мээң коллегаларым апарганы өөрүнчүг. Школаңарны утпайн, харылзажып, бо байырлалда чедип келгениңер дээш шуптуңарга өөрүп четтирдим. Байырлал-биле!

Любовь Николаевнаның өөреникчилери харыы сөс алгаш, башкыларынга өөрүп четтиргенин илередип, «Чашкы шаавыстың школазын» кажан-даа утпас бис, уругларывысты база бо школага эккеп өөредир бис, бистиң башкыларывыс Л.Н.Хууракай, М.М. Лопсан, В.А.Танов, Р.А.Монгуш, кижизидикчи башкывыс С.Т. Монгуш олар ажы-төлду төлептиг кижилер кылдыр кижизидип, өөредип каар дээрзинге бүзүрээр бис» дээш, төрээн школазынга белек кылдыр спортчу дериг-херекселдерни белекке берди. Школаның баштайгы доозукчуларының бирээзи Эрес Монгуш башкызы Вячеслав Альбертович Тановтуң бижип бергени аялгазын лимбиге ойнап берди.

Көрүкчүлер «Сайзанак» аас чогаал бөлүүнүң, «Ойна» соктаар хөгжүм ансамблиниң база «Дамырак» эстрада ырларының бөлүүнүң күүселделерин магадап, демниг адыш часкаашкыннары-биле үдеп турду. Отчет-концерт үстүкү класстарның өөреникчилериниң «Аялга делегейинде» деп ниити ыры-биле доозулду. Кайгамчык салым-чаяанныг салгал өзүп орарынга сагыш-сеткил ала-чайгаар чоргаарланып, өөрүп келир-дир. Оруулар ак болзун, уруглар!

Светлана БАЛЧЫР.

Отчет-концертен чуруктарны В.БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

«Сайзанак».

Эртем-практиктиг конференцияга уткуштур

ТЫВА ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА ЧАМДЫК БОДАЛДАР

«Тыва национал хүреш: төөгүзү, амгы байдалы база ооң келир үеде сайзыралы» деп Тыва Республиканың Чазааның, Бүгү-россияның «Чаңгыс эптиг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионал салбырының база Тываның күрүне университединиң эрттирер деп турары делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияга уткуштур, тыва хүрештиң база бир аарыкчызы кижи болгаш аңаа хамаарыштыр бодумнуң хуумда бодалдарымны киирип тур мен.

Мээң бодалым-биле алырга, тыва чон национал хүрежин кажан-даа уттуп, сагыш-сеткилинден үндүрер хире үе туруп көрбээн. Мен миннип кээримге-ле, Сүт-Хөлдүң Манчүрекке, Барыын-Хемчиктиң Теректигге эрттирип турган «маевкаларның» эң-не көрүштүг, солун кезээ — тыва хүреш турган чүве. Өске-даа кожууннарга ындыг байдалдыг турганы чигзиниг чок деп бодаар мен.

Сөөлгү чылдарда хүреш улам ыңай сайзыралды алган, ооң көрүштүү, шынары бедээн. Ынчалза-даа сагышка кирбейн баар, чедир ажылдап кылдынмаан айтырыглар ам-даа бар болуп турар.

Бир-ле дугаарында – мөгелерни салыры. Төлге тыртар (жребий) деп чүүлден үнмес болза, кажан-даа «ол-бо мөгелерни таарыштыр салган», «чиштирген» дээр дидир-дидирлерден үнүп шыдавас бис. Бо чүүл ылаңгыя кожууннарга болуп турар хүрештерден кончуг илдең. Чажыргаш канчаар деп – хүрештерниң түңнели мөгелерниң күжүнден аңгыда кол судья коллегиязындан барык дорт хамааржыр апарган, боттуң мөгезин шүгдүрер дээш төлгени ажыглап, өске шыырак мөгелерни чиштирип кааптар таварылгалар бо-ла болур. Кызылга бо чылын май 9-та болган хүреш – ооң дорт бадыткалы. Ол талазы-биле солуннарга бижигилээн, катаптавайн барып болур.

Бо четпес чүүлдү ажып эртер дизе – улуг ат-алдарлыг мөгелерге аныяк, бичии мөгелерни амалап чалап алгаш хүрежир эргени бээр. Чаан мөге Аяс Монгуштан эгелээш, Арзылаң мөгелер, Начыннар боду-биле хүрежир мөгелерин амалап алырга, хүрешти эгелээр болза эки.

Хүреш адакталып чорда, мөгелерниң ат-алдары деңнежип, кымга амалаар эргени бээри тодараттынмайн барып болур. Бо таварылгада, чижээлээрге, 8 мөге арткан болза, деңзизи аар 4 мөге амалаар эргелиг боор. Херек болза, стадионга деңзи-даа тургузуп ап болгай-ла. Ол-бо мөгениң кайы хире күштүг-шыдалдыын санап деп чүүл база-ла арай берге, хүрештиң дүрүмүн нарынчыда бээр, стадионда көрүкчүлер оон утказын билип шыдавайн барып болур. Хүреш эрттирериниң дүрүмү, футбол-биле дөмей, эң-не бөдүүн, көрүкчү бүрүзү ону сайгарып билип олурар боор ужурлуг.

Бир эвес мөгелер шоолуг билдинмес, кымның ат-алдарының бедии ылгаттынмас болза, судья коллегиязы улуг, эът-ханы шыырактарны бир аңгылааш, арай бичежек, ырбыска оолдарны амалап алгаш хүрежир кылдыр чөпшээрээр. Бо таварылгада мөгениң деңзизинден амалаар эрге дорт хамааржыр апаар.

Мөгелерниң ат-алдарын, азы эът-ханын, деңзизин-даа болза көрүкчү бүрүзү билип, көрүп олурар болганда, чиштирип, таарыштыр салыры болдунмайн баар. Хүрештиң түңнели судья коллегиязындан улугла хамаарылга чок болуп, ооң шынары, көрүштүү бедиир.

Ийиги чүүл – мөге салыкчылары база шииткекчилер. Кажан ийи мөге хүрежип турда, оларга эңне чоок, оларның базым санын көрүп турар улус – мөге салыкчылары. Бо кижилер «клоуннар» эвес, а эңне харыысалгалыг шииткекчилер болур ужурлуг, кымның октаанын, октатканын олар тодарадыр. Бир эвес ийи шииткекчи кымның октаанын тодарадып шыдавайн, айтырыг маргыштыг апарган болза, стол артында олурар судья коллегиязы база мөге салыкчылары коллегиалдыг шиитпирни үндүрер ужурлуг. Маргыштыг болу берген таварылгада, кым-даа электен микрофонга алгырбас, чүгле судья коллегиязы база 2 мөге салыкчызының хөйүнүң үндүрген шиитпирин чарлаар болза кедилиг.

Үшкү чүүл – хүрештиң тайылбырлакчылары (коммендаторлар). Бо айтырыгже база улуг кичээнгейни салыры чугула. Хүреживистиң ады «тыва хүреш» болганда, тайылбыр кол нуруузунда тыва дыл кырында эртер ужурлуг. Эмин эрттир хөй чүүлдерни орус дыл кырынга чугаалаарга, хүрештиң национал хевир-байдалы оскундуруп, шынары кудулап турар апарган. Ооң орнунга кол тайылбырлакчы тывалап чугаалаарга, херек таварылгаларда, ийиги тайылбырлакчы ону орус дылче очулдуруп олурар болза ажырбас.

Хүреш эгелээриниң мурнунда судья коллегиязын, мөге салыкчыларын таныштырып тура, тайылбырлакчыларны база таныштырары чугула. Тайылбырлакчы кижи судья коллегиязының ажылынче киришпейн, чүгле олар кым октаан деп тода шиитпирни үндүргенде, ам чарлаар эргелиг.

Амалап хүрежир апарган таварылгада, тайылбырлакчыга улуг харыысалга онаажыр – Моолда ышкаш, үнген шыырак мөге бүрүзүнүң ат-сывын, хүрешке чедиишкиннерин бирден-бирзэ чокка тода тайылбырны берип, кыйгырар ужурлуг.

Моол хүрешке хамаарылга. Кымга-даа чажыт эвес – тыва хүреш биле моол хүрештиң дөзү чаңгыс. Кайы хүреш баштай тывылганыл, кымның хүрежи колул деп маргылдаа-даа туруп көрбээн деп бодаар мен. Чүге дизе ону тодарадыры болдунмас, база ооң ажыы-даа чок. Ынчалза-даа амгы үеде моол хүрештен үлегерлеп ап боор чараш хүреш езулалдары барын көрүп тур бис. Октаткан соонда ижин содаан чежериниң утказын «Шын» солунга Моолдуң күрүне Чааны Дамиран Бумбаяр тайылбырын берген. Ол чаңчылды тыва хүрешке хоойлужудуп киирип ап болур. Мөгелерниң ылгавыр демдектерин база чурумчудуп, моол мөгелерден үлегерлеп ап болур деп бодаар мен.

Кожавыста Моол күрүнеде чаа тургустунган хүреш федерациязы чаа-чаа өскерилгелерни, дүрүмнерни киирип турарын дыңнадывыс. Бистиң республикага база хүрештиң эрттирер дүрүмнерин, езулалдарын чаартыр үе келген деп бодаар мен. Ынчангаш ол талазы-биле кирген саналдарны делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция өөренип көрүп, чогуур чаартылгаларны кылыр боор деп идегээр дир мен.

Александр ООРЖАК.

2006 чылдың апрель 6-да «Шын» солунга хоочун мөге Сергей Доржунуң тыва хүреш дугайында бижээн чүүлүнге чамдык чөпшээрешпейн турар чүүлдеримни илередир бодалдыг мен.

Чөпшээрешпес чүүлдерим бар

Хүреш спорт дээрге-ле хүн бүрүнүң идепкейлиг, шыңгыы белеткелинден хамааржыр болгай. Улуг байырлалдарже моол мөгелерни чалап алырывыска, ол белеткел моол талаже хоя бээр. Тыва мөгелеривиске ол кандыгыл? Тывавыс иштинге хүреш теориязы-биле чепсегленгени дээре. Моолда аныяк мөгелер өөренип турар, ол эки-дир. Тыва хүрешти моолчуткан херээ чок. Эзирниң девиин боттарывыстыы-биле хостуг девизе, чогуур.

Дөрт-даяктап хүрежир моолдар эвес, тыва хүреш япон сумо хүрешке барык чоок. Суможе кол кичээнгейни салза чогуур. Моол Авырга мөге Сүхбат: «Аяска дүжүп бериптим, шаңналды шуптузун Моолче киире бээр эвес…» деп чугаалап турганы угаанныг.

Мөгениң күштүү шүглүп, чарышка чүгүрүк кижи эрттир маңнап-ла тургай. Чүгүрүктү база чалап алыр эвес бис. Мөгелерге адаарган херээ чок. Адааргал — сеткилдиң үш бак хевириниң бирээзи-дир. Чаан мөге Аяс Монгуш бодундан узун, кили дыка аар мөгелерни доңгайты шелиптер, доктаамал белеткенип чоруур езулуг мөге ол-дур.

Моол мөгелерни хүрештирип, оларны шаңнап туруп бээр болзувусса, тыва мөгелерниң сузу бадар, белеткенместей бээрлер. Ынчан хүреживис шынап-ла, сайзыравас, таптаашкын ынчан келир. Хүреш деткикчилери хая көрнү берзе канчаар.

Амгы Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак дег тыва хүрешче, хол бөмбүүнче, спортче кичээнгей салып, ону деткикчилеп, эвилелдеп чоруур дарга турбаан. Ону Шулуу Куударга деңге адаар турган. Май 1-де хүреш хамаанчок, демонстрацияже үнмейн турар апардывыс, ону үе боду көргүзе бээр. Аңаа хараадап, хомудап, хорадап оргаш, чоор бис. Шаг-шаа-биле турбааны ол-дур.

Моолдан шыырак авыргалар чалап алгаш, чондан чыып алган хөреңгивис-биле шаңнаарывыска тыва хүреш сайзырап, хөгжүй бээр деп бодалдар сараалыг. «Бодунуң хөйлеңи ботка чоок» деп үлегер домак хөйнү угаадып турар.

Чааның дайзыны кижиден аңгыда барык чок. Бир кинода дег, хоптак арзылаңны чаан узун думчуубиле көдүргеш, черже октаптар. Думчуу-биле кагарга, арзылаң каш дукпуртуланып чаштай бээр. Мында чааның күжүн моолдар чазыпкан. Чаан арзылаңдан каш катап күштүг. Арзылаң, пар чаандан коргар болгай. Тывалар мөгениң эң күштүүн Чаан деп шын адаан. Чаңгыс Чаан мөгевис Аяс Монгуштуң майыын хөй арзылаңнар чыпшыр базып келген. Ынчангаш Аяс Монгушка Күчүтен деп бедик атты тыпсырын үе негеп келген.

Ооң өскелерин авторбиле чөпшээрежип болур, ылаңгыя спортчу тайылбырлакчы дугайында одуруугларны ооң-биле бир баг бүрүн деткиир мен.

Леонов ХЕРТЕК,
тыва хүрештиң хоочун аарыкчызы.

Өжүрүп турар

ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый агентилелиниң май 29-та дыңнатканы-биле алырга, республика девискээринде өртке айыылдыг сезондан эгелээш, бо хүнге чедир 11158, 9 гектар шөлге кыпкан 61 өрт демдеглеттинген. Ооң иштинде 6112,1 гектары – арга-арыгга, 5046,8 гектары ховуга болган.

Ол өрттерниң 60-ын өжүрген. Ооң иштинде арга-арыг девискээринге 6099,1 гектар, хову девискээринге 5021, 8 гектар шөлдерге өөскээн өрттерни узуткаан.

Улуг-Хем кожуунда 38 гектар девискээрде (арга-арыг 13 гектар, хову 25 гектар) өөскээн өртү доктаадыпкан. Амгы үеде авиаөрт албанының 6 кижи составтыг командазы ук өрттүң иштики хып турар черлерин өжүрүп турарлар.

Эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңней көөр болза, ынчан ниити шөлү 13636 гектар девискээрге 76 өрт демдеглеттинген турган: арга-арыгга — 8672, ховуга 4964 гектар.

Бистиң корр.

КАИ дыңнадып тур

АЙ ДУРГУЗУНДА

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 31-де хүлээп алган доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң айын бо чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир эрттирген.

ОШАЧКИ-ниң ажылдакчылары республиканың девискээринге автомашина озал-ондаан эвээжедиринче угланган хемчеглерни ап чоруткан.

Чарлаттынган айның дургузунда «Чоок чырык» деп операцияны болгаш «Айыыл чок дугуй» деп конкурсту эрттирген.

ОШАЧКИ-ниң ажылдакчылары республиканың автооруктарының, дош-биле кежер кежиглерниң байдалын хынап, ниитизи-биле 523 км оруктарының байдалын көрүп, четпестерни эдери-биле 10 айтыышкын бижикти ону харыылаар улуска берген, ийи албан-дужаалдыг ажылдакчыны административтиг хемчегге онааган. 17 бүдүрүлгени, организацияны хынаан, илереттинген четпестерни эдери-биле 6 айтыышкын бижикти берген.

ОШАЧКИ ажылдакчылары рейдилерни доктаамал эрттирип келген, ооң түңнелинде машинаны эзирик башкарып чораан 17 чолаачыны туткан, орук шимчээшкининиң чурумун үрээн 197 таварылганы илереткен. Ниитизи-биле бир айның дургузунда орук чурумун хажыткан 4756 таварылганы илереткен, эзирик чораан 322 чолаачыны туткан.

Ай дургузунда ОШАЧКИ ажылдакчыларының өске-даа органнарбиле кады чоруткан хемчеглериниң ачызында республиканың оруктарынга автомашина озал-ондаа кызырылган, чолаачыларның чурум үрээр чоруу эвээжээн.

Сайгын БЮРБЮ.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, кедээ ажыл-агыйы, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9597. Чагыг 56.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар арazының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.